

UDK: 821.163.42.01-94
392(497.5)

Izvorni znanstveni članak
Primljen: 14. 1. 2010.

Prihvaćen za tisak: 23. 6. 2010.

MARKO DRAGIĆ
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
Radovanova, 13, HR – 21000 Split
mdragic@ffst.hr

BADNJA NOĆ U FOLKLORISTICI HRVATA

U puku stoji prava sila naroda, on je od svega naroda najviše spojen sa zemljom, a bude li u njega obrazovanja i samosvijesti, ni sve sile svijeta neće narod krenuti s puta kojim udariti mora; zaman su sve tuđe spletke, zaman su vanjski pokušaji da navuku narod na svoje – on stoji čvrsto kao dub, jer je dubu silan korijen, a taj korijen je puk.

(August Šenoa "Naša književnost")

Badnja noć najbajkovitija je u godini, a karakteriziraju je: unošenje badnjaka, posipanje žitom badnjaka i onoga koji ga unosi, slama, svijeće, molitva, večera, bor, jaslice, čekanje polnoćke, zdravice, čestitarski ophodi: koledanje, betlehemari, betlemašice, kabanari, posjete prijatelja i susjeda; odlazak na polnoćku. Spominjanje drveta (badnjaka) u Hrvata seže u 1272. godinu, ali o Badnjem danu i Badnjoj noći u hrvatskoj znanstvenoj literaturi do polovice devetnaestoga stoljeća nema značajnijih stručnih i znanstvenih radova. Međutim, u narodnome pamćenju tradicijom se do naših dana sačuvao velik broj negdanjih običaja, obreda i ophoda koji su se odvijali u Badnjoj noći. Takvih je u ovom radu sto dvadeset dva izvorno zapisanih primjera u raznim krajevima Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Navode se i interpretiraju i primjeri iz Srbije i Austrije.

U običajima, obredima i ophodima u Badnjoj noći opažaju se drevni pretkršćanski motivi, a glavna im je značajka apotropijska i panspermijska. Badnju noć svečano su obilježavali i bosanski muslimani, primjerice u prozorsko-ramskom kraju. Velik je broj običaja prekrpio zaborav, neki od njih su modificirani, a neki se revitaliziraju u naše vrijeme.

KLJUČNE RIJEČI: *narodni običaji, ophodi i obredi, molitve, svjetlost, radost, kult pokojnika.*

UVOD

Badnjak (Badnji dan, Badnjica, Bonji dan) dan je uoči Božića, a u katoličkom kalendaru je i dan Adama i Eve. Badnjak svoj naziv baštini od starocrkvenoslavenskoga glagola *бѣдѣти* – "bdjeti", ili od pridjeva *badar* i od toga izvedenoga glagola *razbadriti se* – "razbuditi se, biti budan". To tumačenje afirmira i romanski naziv *vigilia* – *bdijenje*, "noćno stražarenje". Naziv *vilija*, *vilija Božja* zadržao i kod Hrvata po

sjevernom Jadranu, a kod nekih kajkavaca *Božićno navečerje* naziv je za Badnjak (Gavazzi, 1991: 128-129). Badnjak je naziv za drvo *badnjak*, a u Barbarićima kod Čitluka badnjakom je nazivan onaj koji je nosio badnjak.

Badnjak je u folklornom pogledu najbogatiji dan u hrvatskoj tradicijskoj kulturi, a po običajima, obredima i ophodima koji ga karakteriziraju može se podijeliti na: *Badnje jutro*, *Badnji dan* i *Badnju noć*. Badnju noć karakteriziraju: unošenje badnjaka, posipanje žitom badnjaka i onoga koji ga unosi, slama, svijeće, molitva, večera, bor, jaslice, čekanje polnočke, zdravice, čestitarski ophodi: koledanje, betlehemari, betlemašice, kabanari, posjete prijatelja i susjeda; odlazak na polnočku.

Običaji, obredi i ophodi u radu se navode redoslijedom kakvim su se nekoć odvijali, a interpretiraju se u europskom kontekstu.

1. UNOŠENJE BADNJAKA

Od badnjega jutra do Sveta tri kralja u središtu je zbivanja drvo badnjak.¹ Paljenje badnjaka spominje biskup Martin iz Bracare u Španjolskoj (umro 580. godine). Od davnina su badnjak palili drevni Rimljani, južnoslavenski narodi, te Englezi, Francuzi, Nijemci, Portugalci, Letonci i drugi. Najstariji spomen paljenja badnjaka kod Hrvata nalazi se u dubrovačkom Statutu *Liber statutorum ciuitatis Ragussi* iz 1272. godine. Kod gradišćanskih Hrvata badnjak se spominje već u 16. stoljeću. U drugoj polovici 17. st. Iochan Weichard Walvasor spominje paljenje i darivanje hranom badnjaka u Istri (Gavazzi, 1991: 132-146).

U hrvatskoj tradicijskoj kulturi dvije su vrste badnjaka. Jedna je kao grana hrasta (najčešće cera) kojoj nije lišće otpalo. U selu Debeljacima kod Banja Luke mladić bi uoči Badnjaka usjekao badnjak – ljeskovu granu, dugu oko dva metra, sa što više resa (Gavazzi, 1991: 139). U Pećniku kod Modriče u ranu zoru iz šume su se donosili badnjaci – tri grančice od kojih se jedna stavlja na kuću, a jedna ili dvije unesu se u kuću. Onaj koji donosi badnjake pred kućom viče: *Ej domaćine Badnjak u kuću, Isus u kuću. Ej vala, dobro nam došo*. Domaćica u posudu zamiješa žita, pšenice, zobi i baca na onoga tko unosi badnjak govoreći: *Rodilo ti po drvetu, po kamenu, rodilo ti po drvetu, po kamenu*.² U Srnavi kod Odžaka u Posavini badnjaci su bili grane koje su nosili petnaest do dvadeset dječaka, išli kroz selo i bacali ih na domove, vičući *Badnjak na kuću Bog i Božić u kuću*. Dječaci su bili darivani jabukama i orasima, a u novije vrijeme novcima.³

Druga je vrsta badnjaka – klada, panj ili truplo stabla dugo od jedan do dva metra i debelo trideset do pedeset centimetara i dva manja komada drveta. U Dalmaciji, otocima i Istri to je bio najčešće panj masline ili česmине; u Lici, Slavoniji, Bosni i Hercegovini drvo cera ili hrasta. Cer i hrast su dugovječna drva i simboliziraju

¹ O tome više: Dragić, 2008^b.

² Anela Adrijanić zapisala je 2008. g. u Pećniku kod Modriče. Kazala joj je Anka Mišković (rođ. 1919. g.). Rkp. FF MO sv. 2009., Z.

³ Anela Adrijanić zapisala je 2008. g. u Srnavi kod Odžaka, a kazao joj je Luka Martinović (rođ. 1925. g.). Rkp. FF MO sv. 2009., Z.

Božju vječnost.⁴ Ukoliko nema tih drveća badnjaci su bili od graba, bukve, kljena, javora, bora, smreke, smokve, trešnje itd. U požeškom kraju za badnjake se obično uzimalo drvo šljive ili koje druge voćke, svakako od stabla koje rađa.⁵

Najčešće se pale tri badnjaka, ponegdje jedan, rjeđe dva, a na jugu Dalmacije onoliko koliko je muških glava u kući i k tome još za ono muško čedo koje će se roditi iduće godine (Gavazzi, 1991: 134). U Boko-kotorskom kraju domaćin prije večere unosi onoliko badnjaka koliko ima ukućana. Badnjaci se polijevaju vinom i stavljaju na ognjište. Vinom se na njima čini znak križa, a oko ognjišta sjede ukućani i pjevaju božićne pjesme.⁶

Obred unošenja badnjaka odvija se po ustaljenim pravilima i ima elemente folklornoga kazališta:

-Djeco, trebali bi badnjake naložiti.

-Hoćemo ćaća.

-Najbolje bi bilo od najmlađeg početi, hajde sine.

Ulaze sinovi i svaki nosi badnjak. Svaki badnjak predstavlja nešto, a djeca ulaze tako kao da nisu sinovi i pozdravljaju domaćina:

-O, domaćine, oho...

-Na zdravlje ti Badnja večer!

-Hvala i tebi.

-Gdje ti žene rađaju, domaćine?

-Na krevetu, kauču, gdje stignu.

-Gdje ti se čele roje?

-Po košnicama.

-Dobro moj domaćine - stavlja prvi badnjak u vatru. Ulazi drugi sin:

-Hvaljen Isus, domaćine!

-Uvijek faljen!

-Nazdravlje Badnja večer!

-I tebi isto.

-Domaćine, gdje ti se krave tele?

-U štali.

-Neka Bogu fala.

-Domaćine, a će ti se koze kozle?

-Koze se kozle, u torovima.

-A, moj domaćine, gdje ti se kobile ždrijebe?

-Kobile po livadama, gdje stignu.

-Aj, dobro, moj domaćine.

⁴ Neki etnolozi to povezuju sa slavenskim bogom Perunom.

⁵ Iyani Đimoti 2008. godine u Ljeskovici kazao je Ivan Đimoti (rođ. 1929. g.). Rkp. FF MO sv. 2008., Z.

⁶ Željka Ružić zapisala je u Splitu 26.5.2008. Kazala joj je Marija Zlodre (djev. Raspović, rođ. 1929.) rodnom iz Boke Kotorske. Rkp. FF ST sv. 2008., S.

Stavlja drugi badnjak na vatru. Dolazi treći sin:

-Oho, domaćine, kako je žito rodilo?

-Žito rodilo dobro, fala Bogu.

-Dogodine, još bolje moj domaćine, živi i zdravi bili.

Stavlja i treći badnjak na ognjište. Svaki badnjak predstavlja nešto, bilo kuću, stoku ili žito. Badnjaci su se stavljali u vatru tako da je tanji kraj išao u vatru, a deblji je ostajao vani. To je značilo da kuća i ukućani budu zdravi i uvijek dobra i zdrava domaćina imali. Donji dio je deblji i on ne gori, to je temelj, on ostaje čitav, zdrav kao i temelj kuće. Sve je to dio tradicije u koju većina ljudi i danas vjeruje. Baba daje blagoslov:

-Nek u kući vlada dobro, nevjeste da rađaju, cure da se udaju. Neka prvo ženska čeljad idu u svijet, pa da muška ostaju za kasnije.

-Živili moj domaćine!

-Svi zdravi, a i ja s vama.

Domaćin diže bocu crnoga vina i nazdravlja. Ono što ostane vina, ostavlja se u boci kao lijek.

Uz badnjake vezivala su se razna vjerovanja:

-Domaćineeeee...

-E, e, e, kako je?

-Gori li vatra, jesu li se badnjaci preveselili?

-Vatra gori, badnjaci gore a jedan se već preveselio.

-A nešto to domaćine s lijeve strane bolje gori, ima li to ikakav znak?

-Pa s lijeve strane ide znači bolji rod u polju nego u brdu.

-S lijeve strane – kaže domaćica – to nam govori da će u polju biti lijepa trava pa će sir ove godine biti odličan.⁷

Stari su Bračani palili badnjak, oveći komad čvrstog drveta (česmne ili masline) koji je gorio na kaminu, a prije večeri ga je gazda kuće uz molitvu polijevao crnim vinom moleći za sva dobra koja se očekuju u budućnosti. Nagorjeli badnjak se gasio vinom, a nije se bacao već je tinjao kroz sve dane svetkovina – do dana Triju kraljeva, a i dulje se ostavljao po strani na kominu i smatrao se posvećenim (poput maslinove grančice na Cvjetnicu).⁸

Kada padne mrak, muškarci se u Ceri kod Unešića, okupe u središtu sela i kreću u povorku. Povorka ide od kuće do kuće gdje lože prije pripremljene *badnjake*, koje je gazda, u vrijeme sezone prikupljanja ogrijeva, spremio posebno za večer Badnjaka. Svaki gazda u selu je želio imati najveći badnjak i time se ponosio pa je zbog toga vladalo pravo natjecanje tko će pripremiti veće drvo badnjaka. Sam obred loženja badnjaka tekao je tako da su se badnjaci stavljali ispred ulaznih vrata

⁷ Marijani Jerinić 2009. godine u selu Brestovače kod Stoca, kazala je Dana Pažin djev. Bošlović, rođ. 15. 3. 1942. god. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

⁸ Tanji Martinić 5. lipnja 2009. godine kazala je Lucija Radić djev. Bauk, rođ. 1937. godine u Pučišćima. Rkp. FF ST, sv. 2009., S.

u kuću u kojoj su trebali biti naloženi. Desni badnjak je uvijek bio veći i zvan je *muški badnjak*. Ljudi koji su ložili badnjake, prvo bi uzeli desni badnjak i pri ulasku u kuću pozdravili gazdu i okupljenu obitelj: *Faljen Isus! Na dobro van došla Badnja večer!*, a okupljeni odgovaraju: *Vazda Isus! I s tobom zajno!*. Nakon toga dvojica koja nose badnjak prinose ga ognjištu i stavljaju na njega, ali tako da ga tri puta naslone i pomaknu prema naprijed. Isti je postupak i s drugim badnjakom s tim da se pazi da kad su naloženi, desni bude malo ispred lijevog. Nakon što je obavljeno loženje, gazda časti okupljene vinom i najčešće bademima ili orasima.⁹ U Glavini Donjoj kod Imotskoga stari običaj je bio da najstariji čovjek *plemena* unosi badnjake po redu u sve kuće dotičnog zaseoka.¹⁰

Od ostataka badnjaka Čitlučani su pravili križ, koji su stavljali na njivu, blizu oranica, kako bi bio zaštita od svega onoga što bi moglo naštetiti dobrome urodu.¹¹ Granati badnjaci, u Srnavi kod Odžaka, skidaju se na svetoga Blaža, domaćin ih lomi na troje i stavlja u štednjak. Jedna grančica ide za zdravlje, druga za prinovu, a treća da bude mir i sloga u kući.¹²

Na vatri badnjaka palile su se svijeće, a često bi se u vatru u kojoj su ti panjevi gorjeli, dodao dio gozbe i pića. Vjerovalo se da vatra badnjaka donosi mir i dobro ukućanima. U nekim mjestima, primjerice na Lastovu i Račišćima na Korčuli, pale se veliki badnji krjesovi (Dragić, 2008^b: 67-91).

2. SLAMA

Prostiranje slame po kući poznaju europski narodi: Mađari, Rumunji, Albanci, Nijemci, Švedsi, Englezi, Francuzi, Česi i drugi. U hrvatskoj tradicijskoj kulturi, nakon unošenja badnjaka, po kući i ispod stola na kojem se blagovalo, prostirala se slama i čestitao Badnjak i Božić, te su se zdravičarskim tonom izricale želje za zdravom, rodnom i blagoslovljenom godinom. Slamu u kuću s upaljenom svijećom unosi domaćica, rjeđe domaćin, i govori, na pr. u Varošu kod Slavenskoga Broda: *Faljen Isus! Čestit vam Badnjak i Adam i Eva i Bog i Božić i sveto slavno porođenje Gospodina našega Isukrsta!* (Gavazzi, 1991: 146-149).

Slama simbolizira Kristovo rođenje na slami, a u Lici se tom prigodom govori: "Draga dico, Spasitelj svita rodio se u slami. Mi ćemo večeras spavati na slami". Malo slame stavlja se i na stol. U nju se stavlja brus iz *tobalice* "jer to donosi blagoslov i sreću". Na stol se stavlja i zeleni *bor* posijan u *petnjak* na Sv. Luciju.¹³ U Poljicima su slamu u kuću unosila djeca.

⁹ Nikoli Sunari 2008. godine u selu Ceri pet kilometara udaljenom od Unešića, kazala je Matija Sunara rođena Sunara, mjesto rođenja Cera, Unešić, datum rođenja 20. 4. 1931. Kazivačica je običaj čula od svojih roditelja i susjeda, a sve je gore opisane događaje i doživjela. Rkp. FF ST, sv. 2008. S.

¹⁰ Aniti Cvitković Karin 2008. godine kazala je Dara Divić, djev. Vujčić, rođ. 1934. god., živi u Glavini Donjoj, selu Imotske krajine. Rkp. FF ST, sv. 2008., D.

¹¹ Ana Bevanda zapisala je 2009. godine. Kazivali su joj: Milka (Zubac) Babić, rođ. 28. prosinca 1929. u Čitluku; Ljubica (Juričić) Buntić, rođ. 19. siječnja 1924. u Čitluku; Milica (Primorac) Zubac, rođ. 13. rujna 1922. u Čitluku (živi u SAD-u.) i Ilija Zubac rođ. 3. siječnja 1935. godine. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

¹² Anela Adrijanić zapisala je 2008. g. u Srnavi kod Odžaka, a kazao joj je Luka Martinović (rođ. 1925. g.). Rkp. FF MO, sv. 2009., Z.

¹³ Lidija Đerek zapisala je 2004. g. na području Gospića, Kosinja i Perušića ponajviše od svoje obitelji bake, djeda, ujni i rođakinja. Rkp. FF ST, sv. 2004., S.

U Slavoniji, na Badnjak uvečer, kada su svi poslovi obavljani, ide se u *sobu* i počinje proslava Božića. Čeljad je sva u kućama okupljena, domaćin u krošnjama ili *štrangama* unosi u sobu svežanj slame od pšenice i govori: "Faljen Isus! Čestitam vam Bog i Božić, Isusovo porođenje! Živi i zdravi bili!" Čeljad mu odgovara: "Uvijek faljen Isus. Živ i zdrav bio." Za to vrijeme domaćica ga posipa *zrnjem* hrane, a on spusti slamu na pod i razveže, te *štrange* ili *krošnje* ostavi na pod. Čeljad, osobito djeca, idu u slamu i traže po njoj tri klasa u kojima ima nešto zrnja koje će staviti u čašu uz one male tri svjećice. Nešto se slame prostre po stolu, koji se također pospe mrvicama razne hrane i pokrije bijelim stolnjakom. Taj se stolnjak ne skida do Nove godine (*Mladog Božića*), te se mora paziti da se ne zaprlja.¹⁴

Kad bi zazvonilo oko pet sati popodne kućedomaćin u Koprivnici unosio je slamu. ("Sad je tak, a prija kat nije bila tempirana vura, onda je zvonilo u tri frtalja pet.") To je bio najsvečaniji trenutak, a poželjno je da u tom času svi ukućani budu u kući. Slama se unosila u šatoru. Kućedomaćin dođe na vrata i pita "Jesmo si doma?" i zatim kaže:

*Daj vam Bog na to mlodo leto
zdravlje i veselje,
kak v gorje jeleni,
tusti, debeli.
Daj vam Bog piceke, racice,
purice, pajceke, teleke,
se kaj si od dragoga Boga želite,
mira i blagoslova Božjega najviše.*

Tada domaćin uzima svetu vodu i *posveti celu obitel*. Ukućani tada kleknu i mole Anđeo Gospodnji. Sve svjetlo mora biti ugašeno. Samo svijetli *badnjanska sveća*. Kad se izmoli ta se svijeća ugasi. Tada se gleda kud dim ide. "Ak ide van, neko će umreti, ak ide vnutra, neko će se naroditi."¹⁵

Kada u šest sati uvečer zazvone crkvena zvona, u Bočkinjcima kod Donjega Miholjca u Slavoniji, u kuću ulazi najmlađe dijete s upaljenom svijećom, a za njim gazda kuće s velikim bremenom najbolje slame, povezane u konjske uzde. Oko velikoga stola u *kujini* stoje svi ukućani, a na stol se stavlja upaljena svijeća dok gazda skida kapu i svima čestita Božić: "Sretan Božić, Isusovo porođenje, da svi budete živi i zdravi. Dao Bog zdravlja i našoj marvi: kobile se ždrijebile, krave se telile, krmače prasile, ovce janjile". Zatim se slama raširi po cijeloj sobi, a uzde kojima je bila povezana, omotaju se oko četiri noge stola da bi konji bili mirni i da ne bježe. Na stol ispod stolnjaka stavljana je slama, zrna žita, kukuruza, raži, zobi i sitni novac, vjerujući tako da će cijele godine dobro roditi na poljima i biti svakoga obilja na poljima i novaca. Na toj slami su ukućani spavali nakon Polnočke simbolizirajući tako novorođenoga Spasitelja i Otkupitelja svijeta koji je ležao u slami.¹⁶

¹⁴ U Merolinu u Slavoniji 2006. g. zabilježila Stjepanka Čikeš. Rkp. FF ST, sv. 2006., S.

¹⁵ U Koprivnici 2005. g. zapisala Marta Štambuk, a kazivali su joj Zlata Kovačić, Stjepan Vuković i Bara Mackuljak. Rkp. FF ST, sv. 2005., S.

¹⁶ U Bočkinjcima kod Donjega Miholjca u Slavoniji zapisala je u svibnju 2007. g. Ema Reitober, a kazala joj je Slavica Barić (djeva. Zdelar, rođ. 1960. g.). Kazivačica ističe da se samo dio tih običaja sačuvalo do naših dana. Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

U Badljevini kod Pakraca domaćin bi u drvenoj posudi – *fertalju* izmiješao pšenicu, kukuruz, raž, ječam i sve vrste žitarica koje je te godine proizveo. Kad se spustila noć, spremala se večera. Domaćica bi stavila bijeli stolnjak, tanjure, svijeću i kruh. Tada je domaćin ušao u kuhinju s velikim naramkom slame i pozdravio ukućane: "Hvaljen Isus i Marija". Domaćica mu je odzdravila: "Na sve vijeke hvaljen". Zatim je domaćica posipala ukućane prethodno izmiješanim žitaricama. To je simboliziralo blagostanje, ali i želju da tako bude i dogodine. Djeca su se valjala po slami koja je bila rastresena po cijeloj kuhinji.¹⁷

Domaćin u Usori donosi slamu u kuću, uz pozdrav i čestitku: "Hvaljen Isus, čestitam vam Božić i sveto porođenje!", a ukućani mu odgovaraju: "Čestita ti duša pred Bogom bila!" Slamu stavi nasred sobe. Onda se ona prostre svuda i po *strošcima*. Najmekša je zobena slama i "nju treba donijeti malom Isusu".¹⁸

U požoškom kraju slama se "metala pod trpezu i pod stolnjak na trpezi". Nju bi donosio najstariji ukućanin. U dvorištu bi nakon unošenja badnjaka, zapalili slamu i preko nje bi pretjerali svinje.¹⁹

Prije večere, u iločkome kraju, domaćin je unosio slamu u kuću s riječima "Hvaljen Isus. Čestitam Vam Adama i Evu i skoro Isusovo rođenje". Od slame bi se na stolu načinio križ, a drugo se rasporedilo po prostoriji. Djeca su uživala valjati se po slami, a često su i spavala na slami. Uz križ od slame, na stolu se od slame ispod stolnjaka stavljalo nešto novca. To se nazivalo "darivanje stola". Na stolu je stajalo mlado žito s tri svijeće (Trojstvo) u čaši punoj žitarica, a u svijećnjaku je stajala jedna svijeća, simbol jedinstva.²⁰

Gazda kuće, u đakovštini, pred večer donosi slamu u kuću i stavlja je obično u kuhinju, najviše pod stol. Jedna starija ženska osoba, (baka ili majka) posvećuje tu slamu svetom vodom, donesenom iz crkve. Najviše slame je pod stolom jer preko noći djeca spavaju na toj slami u toploj kuhinji, dobro pokrivena. Prije nego zaspu igraju se orasima, prebacuju ih iz ruke u ruku i mole se. Orasi kao krupno *koštičavo* voće simbol su krupnog zrna, tj. dobrog uroda žitarica. Stol je svečano postavljen, pokriven lijepim čipkanim stolnjakom, a na stolu je obavezno Božićni domaći kruh na kojem su zvjezdice, klasje, figurice žitarica i td. Cijela Badnja večer odvija se u toj prostoriji.²¹

Nakon što bi se badnjaci zapalili i nakon molitve, u Alagovcu kod Gruda, bake su prostirale slamu. Djeca bi se igrala u slami. U naše vrijeme biznismeni su

¹⁷ Ivana Kop zapisala je svibnja 2007. g. u Badljevini kod Pakraca, a kazali su joj njezina baka Emilija Kop (djev. Magdić, rođ. 1936. g.). Otac je kazivačice Nijemac koji je nestao u Drugom svjetskom ratu. Obitelji Kop također su njemačkoga podrijetla. U kazivanju su sudjelovali i Ivanin djed Franjo Kop (rođ. 1934. g.) i Katica Grčević (djev. Matijević, rođ. 1935. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

¹⁸ Marini Pranjčić 2008. kazala je Ružica Ivić, dev. Nikolić (rođ. 1948.), nastavnica u O. Š. Ivana Fra Franje Jukića. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

¹⁹ Ivani Đimoti 2008. godine kazao je Ivan Đimoti, 1929. rođ. Ljeskovic. Rkp. FF MO, sv. 2008., Z.

²⁰ Marijani Bošnjak kazala je 2009. g. Jelica Matković, djevojački Boban, rođena 1944. u Iloku, živi u ulici Matije Gupca u Iloku. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

²¹ Zdravki Vranješ kazala je 2008. godine Evica Rak umirovljena bankarska službenica, dev. Milošević, rođ. u Budrovcima, 21. prosinca 1945., a danas živi u Đakovu. Majka jednog sina i baka dvoje unučadi. Svake godine uoči blagdana dolaze joj unuci Ivan i Ana te im vjerno predočava običaje. I danas njezini unuci staju u "položaj" uoči Božićnih blagdana. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

oživjeli te običaje.²² Slamu je, u Crnim Lokvama kod Širokoga Brijega, unosi otac obitelji i razasuo bi je po podu i pod stol, pjevajući božićne pjesme. Zatim bi žene i djevojke izvlačile slamke, a ona koja bi uhvatila dužu, te ju izvukla, imala bi bolju preslicu. Od ostatka slame su se pravili snopovi, koji su simbolizirali plodnost i dobar urod. Slama se postavljala i na stol, te bi se pokrila cijelim stolnjakom na koji bi se sutradan postavljao ručak.²³

U Glamoču u Bosni obično je domaćin kuće u sepetu unosi slamu, stavljao je u kut kuće i u nju ubacivao bombone, orahe, suhe smokve, rogače, a djeca bi to tražila.²⁴ U Rujanima kod Livna domaćin je raznosio slamu po hodniku i *kujini*.²⁵ U Podhumu kod Livna običavalo se *sterati* slamu po cijeloj kući i *užežu* se svijeće. Najčešće pitanje male djece bilo je: "Zašto se stavlja slama?" Stariji bi im zato pričali o Isusu, kako se Isus rodio u maloj štalici i bio siromah pa spavao na slamici. A oni bi opet pitali: "Daj nam pokaži di je Isus!" i valjali bi se po slami.²⁶ U Ljubunčićima kod Livna domaćin bi prostrtu slamu po kući škropio svetom vodom.²⁷ U Jajcu se sepet slame unosi u kuću kad bi večera bila pripravljena. Slama se rastirala po sobi i prostrla bi se ponjava od kudjelje koju se žene same oprele i otkale. "Onda bi svi ukućani poklekli na vel'ka kolina po toj slami, domaćin bi se prikrstio i molio Bogu više od drugih večeri. Mole se rožarja (krunice) i litanije. Onda bi se zapalila svića, a za to vrijeme pjevalo se *Zdravo tijelo* ili *U sve vrime godišća*. Kad se molitva završi stavlja se *sofra* (večera). Onda se stavlja pita sa slatkim *gra'om* i opet se *svića ožeže*. Kad bi se pita pojela, onda bi se u čašu nalilo slatkog graha i to bi se jelo sa *kru'om*."²⁸

Uz unošenje i prostiranje slame vezuje se simpatički magijski obred, a koji se ogleda u tome što majka ili otac unoseći i prostirući slamu izvode glasove domaćih životinja, najčešće kao kvočka iza koje idu djeca pijućuci, vjerujući da će tako biti mnogo piladi. Pokatkad djeca u slami svoj ležaj pripreme kao gnijezdo vjerujući da će tako perad dobro ležati na jajima (Gavazzi, 1991: 166-167).

Nakon Polnočke ukućani bi lijekali u slamu. U Žumberku bi slamu sa stolica, ispod stola i sa stola pokupili i rasporedili: stoci u jasje vjerujući da ona donosi sreću; u postelje radi zdravlja i mirnoga sna; u gnijezda kokošima da bi bolje nesle jaja i na njima kvočka bolje ležala. Djevojke i žene bi ostatak slame svezale u snopiće i odnijele u voćnjak i stavljale na svaku voćku kako bi bolje rodila (Rihtman-Augustin, 1995: 61). Koncem 19. st. u zagrebačkom kraju razastirala se čista, žuta slama, a na stolu je stajao veliki križ načinjen od dugih vlati ražene slame (Đalski, 1964^a: 96).

²² U Alagovcu kod Gruda 2007. g. zapisala Katarina Tomas. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

²³ U Crnim Lokvama kod Širokoga Brijega (zaseoku Val) od 7. srpnja 2008. do 31.1.2009. zapisala je Ana Brekalo. Kazali su joj: Stipe Brekalo, rođ. 1914., Crne Lokve. Stipe Brekalo, i Vinko Brekalo, rođ. 1954. g., Crne Lokve, zaseok Poda. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

²⁴ Zapisala je Milena Mošić u Glamoču u lipnju 2007. g., a kazala joj je Ljiljana Ursić (djev. Babić, rođ. 1954. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

²⁵ U lipnju 2007. g. zapisao je Ante Jureta u Rujanima kod Livna, a kazala mu je Mira Jureta (djev. Barun, rođ. 1941. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

²⁶ Ančici Čaleta 2007. godine kazivala je Čaleta, Draga (rođ. 1935.), selo Podhum kod Livna. Završila četiri razreda osnovne škole. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

²⁷ Ivani Rosić ispričao je 5. rujna 2007. godine Jakov Šarić (1922.), njezin djed iz sela Ljubunčića kod Livna. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

²⁸ Katici Lozić kazala je 20.1. 2006. godine Ana Šimunović (djev. Glavaš), rođena 10. 3. 1949. godine, selo Bešpelj kod Jajca. Rkp. FF MO, sv. 2006., D.

Domaćica je, u Dugopolju kod Splita, unosila vreću slame i prostirala je po podu, a djeca su se po njoj valjala.²⁹ Domaćica bi u Glavini Donjoj kod Imotskoga, donijela vreću slame pa bi je prosula po kuhinji i tako je ostajalo sve dok ne prođe Nova godina. Tada bi domaćica sve prostorije u kući pošćropila svetom, blagoslovljenom vodom i izmolila Vjerovanje.³⁰ U Slavoniji se slama u obliku križa stavljala pod stolnjak na stol. U požeškom kraju, nakon unošenja badnjaka, u dvorištu se zapali slama i preko nje se pretjeraju svinje.³¹

Jedan dio slame, u Pećniku kod Modriće, stavljao se pod siniju, a na drugom dijelu prostirao bi se po podu, pokrivao ponjavama i na toj slami bi spavali svi ukućani. Kad prođe Nova godina iznosila se iz kuće i prostirala pod goveda u štali i u svinjac.³²

Kuhinjski pod se oblagao slamom u Podaci kod Makarske. Vjerovalo se da se ukućani tako rješavaju zla "jer je i mali Isus na slami leža".³³ Slama se unosila u kuću u šestanovačkom kraju i rasprostirala se po podu i pod stol, pjevajući božićne pjesme. Često su žene izvlačile slamke; koja bi uhvatila dulju imala bi veću i bolju preslicu. Od ostatka slame pravili su se vijenci i snopovi, koji su simbolizirali dobar urod i plodnost ili bi se slama postavila na stol prekrivena bijelim stolnjakom. Na slami se sjedilo i pričalo sve do odlaska na misu polnoćku, a često se noću na njoj i spavalo, simbolizirajući samog Isusa.³⁴

* * *

Božićnoj slami se pridaju apotropejske karakteristike (Dragić, 2007: 369-390). Ona se iz kuće iznosi treći dan Božića ili na Sv. tri kralja (6. siječnja) te se stavlja po granama voćki, maslina, ili se njome obavijaju ta stabla vjerujući da će tako biti sačuvana od bolesti i da će urod biti obilat. Stavljanje slame na stolice na kojima ukućani na Badnju večer sjede na mjestima gdje kokoši nesu ima apotropejski i panspermijski karakter. Uz božićnu slamu se, također, vezuju vjerovanja, na primjer, ispod stola svaki ukućanin izvlači po klas slame, a vjerovalo se da će onaj tko izvuče dulji, dulje i živjeti.

U Busovači na božićno jutro domaćin unosi naramak slame i posipa po kući, a ta slama predstavlja urod plodova za nadolazeću godinu.³⁵ U Hrasnom u Hercegovini, također, na božićno jutro domaćin unosi naramak slame i posipa po kući, a ta je slama simbolizirala urod plodova za nadolazeću godinu.

²⁹ U Dugopolju kod Splita u ljeto 2007. godine zapisala je Ivana Armanda, a kazala joj je Anka Radan rođ. 1939. g. u Dugopolju. Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

³⁰ Aniti Cvitković Karin 2008. godine kazala je Dara Divić, djev. Vujčić, rođ 1934. god., živi u Glavini Donjoj, selu Imotske krajine. Rkp. FF ST, sv. 2008., D.

³¹ Ivani Đimoti 2008. godine u Ljeskovici kazao je Ivan Đimoti (rođ. 1929. g.). Rkp. FF MO, sv. 2008., Z.

³² Anela Adrijanić zapisala je 2008. g. a kazala joj je Anka Mišković (rođ. 1919. g.). Rkp. FF MO, sv. 2008., Z.

³³ Aniti Kekez kazao je Marko Kovačević iz Kreševa Polja. Kazivač je umro. Rkp. FF MO, sv. 2008., S.

³⁴ Daria Čikeš zapisala je 2008. godine. Kazali su joj: Mate Dujmović, rođ. 1954. u Grabovcu (Šestanovac) i Milica Dujmović rođ. 1924. Grabovac (Šestanovac). Kazivači i danas žive u rodnom mjestu. Rkp. FF ST, sv. 2008., S.

³⁵ Branki Bagarić 2007. godine ispričala je o božićnim Marija Ćosić djevojačko Krišto, r. 1936., iz Busovače. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

3. SVIJEĆE

Višestruka je uloga svijeća u kršćanskoj tradiciji. Njihovom uporabom, izgledom i brojem tumači se Crkveno učenje. Šest svijeća na oltaru predstavlja neprekidnu molitvu Crkve; vječno svjetlo u svetištu; svijeće kod euharistijskog obreda predočuju Kristov dolazak u pričesti. Uskrsla je svijeća znak uskrsloga Krista. Tri svijeće simboliziraju Sveto Trojstvo, a sedam svijeća znakom su sedam sakramenata (*Leksikon ikon.*, 1990: 555). U hrvatskoj tradicijskoj kulturi u Hercegovini jedna svijeća je simbol vjere u jednoga Boga i Spasitelja, dvije svijeće predstavljaju Boga i čovjeka, a tri simboliziraju vjeru u presveto Trojstvo.

U Slavoniji se u prvoj polovici 19. st. palila jedna debela svijeća, zamotana u krpu, *jedinstvo*, i tri tanke voštane svijeće *trojstvo*. Svijeće su stajale u čašama u kojima je bila pšenica (Ilić Oriovčanin, 1846: 95). Prije stotinu pedeset godina u Srijemu i Slavoniji domaćin je pripremljao pritopak čista voska, od kojega je domaćica na Badnji dan pravila tri voštane božićne svijeće: "prvu štipanu, drugu sa dva, a treću s tri voštana obručka, koje će svijeće privezati se na grančicu borovu, jelovu ili smrekovu i zadjenuti pod gredu ili tetivo u sobi nad stolom (...)" (Stojanović, 1858: 39).

Koncem 19. stoljeća u poljičkome kraju, domaćin bi nakon paljenja badnjaka, na stol stavljao jedan iznad drugoga tri velika kolača – *nastojna*, a u sredini je stavljao gobin.³⁶ Uz kolače na stol se postavljao varičak pšenice u koju se stavljala svijeća. U Gatima su stavljana samo tri kolača, trojica (tri svijeće) i sir *križevnjak*, koji se na križe usirio, pa se sve to prekriži blagoslovljenom maslinom. U Dubravi su se stavljala tri kolača i okretala bi se tri puta *na oposum*, u varičak bi se nasula pšenica i u nju stavile tri glavice luka i jedan sir, a poželjno je bilo da je bio blagoslovljen na Uskrs. Domaćin bi varičak najprije nosio badnjacima te gobinu,³⁷ iz varičaka uzme pšenicu u šaku i govori: "Obilato, gobinato!" te je sije po kući, nastavljajući riječima: "Rodila, plodila po drvetu i kamenu." Potom moli Boga držeći tri upaljene svijeće. Kad dovrši molitvu svi ukućani pristupaju mu i ljubeći ga u obraze, čestitaju mu: "Sada i dogodine, do sto lita i godina bili zdravi i ljubili se na ovaj dan." U Gornjim Poljicima nakon molitve domaćin bi namjestio tri nastojna kolača jedan na drugi i na njih u zdjelici usuto žito u koje bi stavio tri voštane svijeće koje su u dnu bile sastavljene, a na vrhu jednako rastavljene kako bi mogle nesmetano gorjeti. Kad počne večera svijeće se pale, najprije jedna, a onda njome preostale dvije. Svijeće bi bile upaljene do kraja večere, a tada bi ih gospodar kuće gasio kruhom umočenim u vino. Taj se kruh ostavljao među svijećama i njime su se ponovno gasile svijeće za vrijeme božićnih blagdana (Ivanišević, 1987: 437).

³⁶ Gobino je kod starih leksikologa sinonim za *triticum spelta*, pa je prema tome *gobinja* "pletunica ili trak od lišća ili cvijeća što se stavlja kao nakit na zidove, vrata, pričvršćen na krajevima, a u srijedi visi; sinonim *girlanda*". Gobinji su u srednjoj Dalmaciji naziv za velike božićne kolače koji se stavljaju na trpezu okićenu lovorikama (Skok, 1971: 583). U ruskom jeziku gobina je naziv za obilje, bogatstvo, žetvu. U starobugarskom gobino znači obilje, izobilje, pretek. U starocrkvenoslavenskom gobino je naziv za poljske plodove, prinose. U hrvatskom i srpskom gobino je sinonim i za pljevu. Petar Skok smatra da je taj riječ posuđenica od gotske riječi *gabei*, a ta riječ baštini svoj naziv od latinske riječi *habeo* 2. (imati, posjedovati) (Kajmaković, 1961: 223).

³⁷ U Poljicima se slama nazivala gobinom (*Poljica, narodni život i običaji*, 1987: 437).

Prije sjedanja za večeru domaćin uzme badnji kolač i njime pokrije čanak, u kojem je prvo kuhano jelo doneseno, maši se pod gredu ili tetivo i odsječe s grane voštanu svijeću s dva obručka, upali je, prekriži se i govori: "Isus se rodi!". Ukućani mu odgovaraju "U istinu se rodi!". Potom svakom manjem djetetu po redu daje tu goruću svijeću, koju dijete uzme u ručice i stojeći na klupi okreće se svim ukućanima i tri puta govori: "Hvaljen Isus! – Bogo se rodi!". Ukućani uglas odgovaraju: "Uvijek Isus hvaljen budi, i ti bio (odnosno bila ako se radi o djevojčici) živ i zdrav (živa i zdrava)." Potom izmole molitve prije jela i blaguju (Stojanović, 1858: 40-41).

Domaćin kuće za vrijeme molitve nakon što je badnjak zapaljen, za vrijeme badnje večere, na Božić i Novu Godinu, te ponegdje i na Staru godinu i Sveta tri kralja, palio je svijeću. Hrvati su u prošlosti, najčešće, palili po jednu svijeću izrađenu za tu namjenu. Rijetko su paljene dvije svijeće, od kojih je jedna bila za pokojne, a druga za žive. U Slavoniji, Srijemu, Vojvodini, Bosni i Hercegovini, te ponegdje u Dalmaciji pale se tri svijeće, odnosno trostruko izrađena voštana svijeća. Tri svijeće simboliziraju sv. Trojstvo. Svijeće se povezuju hrvatskom trobojnicom ili je svaka od njih po jedne boje trobojke.

U Zadvarju kod Vrgorca, na primjer, bile su isprepletene voštanice i zvale su se *Trojice*.³⁸ Ranije se, primjerice, u Jasenicama kod Mostara, palilo svijeća onoliko koliko je bilo ukućana.³⁹ Svijeće se stavljaju u posudu napunjenu sjemenjem žita, ili u pšenicu posijanu u tanjur ili neko drugo posuđe, na dan svete Lucije, primjerice u Rami; ili usred glavnoga božićnog kolača (često po Bosni) (Kajmaković, 1961: 224). U Retkovcima je domaćin ručno oblikovao božićne svijeće, te bi prvoj nataknuo dva obručica, drugoj tri, a treću bi prignječio na pet mjesta, simbolizirajući pet Isusovih rana. "U pola večere jedno bi dijete uzelo svijeću i počelo se okretati nadesno govoreći: Faljen Isus, Bog se rodi". Svijeće su se palile na Badnju večer, Božić i Novu godinu, a nakon toga se čuvaju, vjerujući da liječe groznicu (Rihtman-Auguštin, 1995: 75-76). Uz posluženu posnu hranu u đakovačkome kraju, kao ukras i obredni simbol, na stol se stavljala šalica napunjena pšenicom, kukuruzom, ječmom, zobi s tri malo kraće svjećiće u bojama, crvene, bijele i plave, kao simbola hrvatske trobojnice. Svijeće su se palile prije večere. Sva djeca iz kuće prije večere uzmu te svjećiće u ruke i mole s odraslima uz pozdrav i čestitku: "Hvaljen Isus, čestit vam Badnjak, Adam i Eva". Djeca drže svijeću i okreću se u krug, tj. oko svoje osi i svaki put kad se okrenu oko sebe kažu: "Hvaljen Isus, čestitam vam Adama i Evu" i tako tri puta jer ima i tri svijeće. Svaki put kada se djeca okrenu oni poskoče, ali bi svijeća trebala ostati gorjeti, tj. ne ugasiti se, što je znak blagostanja u obitelji iduće godine. Nakon tri okreta oko sebe, svjećića se okreće naopačke, tj. zabije se (gasi se) u posudu sa zrnjem i koje se zrnje najviše zalijepi za svijeću, toga će ploda i biti najviše iduće godine.⁴⁰

U Konjevratima kod Šibenika domaćin bi na Badnjak, poslije podne, napravio božićnu svijeću. Stavio bi je u oku ili neki drugi sud u koji bi stavio žito. U žito bi

³⁸ U Zadvarju 2006. g. zapisala Ines Bjelanović, a kazala joj je Milica Vuković (rođ. 1925. g.). Rkp. FF ST, sv. 2006., S.

³⁹ Antoneli Vlaho 2006. g. kazivao Frano Filipović, rođ. 1920. god. u selu Jasenica Donja, općina Mostar. Rkp. FF MO, sv. 2006., D.

⁴⁰ Zdravka Vranješ zapisala je 2008. godine u Đakovu po kazivanju spomenute Evice Rak. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

stavio veliku svijeću od voska i ukrasio je grančicama bršljana⁴¹, bora ili masline. Na vrh tih grančica stavljao bi jabuku. Nitko, osim starješine, nije smio dirati u svijeću: nije smjela pasti, nakriviti se, puknuti, jer se u tom slučaju vjerovalo da će u nastupajućoj godini starješina kuće umrijeti. Svijeća bi se palila kroz sve božićne dane za vrijeme ručka i večere. Nakon paljenja svijeće starješina je molio za žive, mrtve, za rodnu godinu, plodnu kišu i td. Po završetku objeda domaćin bi s velikom pažnjom gasio svijeće tako što bi komadić kruha umočio u vino i to bi držao iznad svijeće da kaplje vino na plamen svijeće. Ukoliko bi se svijeća ugasila nakon prve kaplje – to je značilo da će starješina kuće brzo umrijeti. Ukoliko bi trebalo kapnuti više kapi vina nastupilo bi veliko veselje, jer je to značilo da će domaćin dugo živjeti (Furčić, 1988: 267-268).

U naše vrijeme u Slavoniji se na Badnju večer na stol stavi veća svijeća u *čirjaku*⁴² i tri male svijeće u čašu, koja je napunjena zrnjem žita, a tri klasa, nađena u božićnoj slami, stave se u čašu. Te se svijeće blagoslivljaju na dan svetoga Tome⁴³ (21. prosinca).⁴⁴

U izrasloj pšenici, u usorskoj kraju, upale se svijeće. Sva obitelj sjeda "za sofru". Domaćin počinje molitvu. Moli se za blagostanje, zdravlje u domu, sreću, za sve ljude svijeta, za sve ljude dobre volje, zahvaljuje se za sve dobro u prošloj godini i da "Bog da beričet, plod i blagosov" za narednu godinu. Tada domaćin i svi nazdrave čašicom domaće šljive, a i djeca dobiju pokoju kap, vjerujući da ih cijelu godinu ne boli stomak. Onda se večera. Gleda se kako gore svijeće. Ako su okićene voskom, vjerovalo se da će biti rodna godina. Svijeće gasi najmlađe dijete.⁴⁵

U Ljubunčićima kod Livna u pšenicu, koja je posađena na blagdan Bezgrješnoga začeca Blažene Djevice Marije, stavljane su svijeće Trojstvo i jabuka. Sve bi se to povezalo trakom trobojnicom "ako si je u 'no vrime mogo nabavit". Te se svijeće pale tu večer, na Božićno jutro i na Novu godinu.⁴⁶ Domaćin prije večere opet moli i pali Trojstvo moleći. Nakon večere uzimao se okrajak od bosmena, bosmenića⁴⁷

⁴¹ U kršćanskoj tradicijskoj kulturi bršljan se povezuje sa smrću i besmrtnošću. To je zimzelena biljka koja simbolizira vjernost i vječnost. Budući bršljan čvrsto prijanja uz podlogu, time simbolizira privrženost i vječni osjećaj (*Leksikon ikon.*, 1990: 178).

⁴² *Čirjak* – "svijećnjak".

⁴³ Sveti Toma, apostol bio je jedan od Kristovih učenika. Naziva se *nevjerni Toma* jer nije htio vjerovati u Kristovo uskrsnuće dok se ne uvjeri svojim očima i rukama. Prema predaji nije vjerovao ni u Marijino uznesenje na nebo. Krist je uvjerio Tomu pozivajući ga da stavi svoju ruku u njegov bok, a Marija ga je uvjerila bacivši mu s neba svoj pojas. Međutim, Toma je bio hrabar. Kada se Krist htio vratiti u Judeju, usprkos pogibeljnim prijetnjama Židova, Toma je pozvao ostale učenike da krenu i umru s Kristom. Do Indije je širio Kristovo evanđelje i ondje utemeljio Kristovu crkvu. Indijski je kralj dao Tomi mnoštvo novaca da sebi sagradi palaču, ali je on sav novac podijelio siromasima. To je naljutilo kralja te odlučio osvetiti se Tomi. Ubrzo je umro kraljev brat Gad. Kad je došao u nebo anđeli su ga upitali gdje bi htio živjeti, a on je prstom pokazao na veličanstvenu palaču koja je ondje stajala. Anđeli su ga od toga odvratili rekavši mu da je palaču sagradio neki kršćanin za njegova brata Gondofora. Kad se Gad ukazao bratu Gondoforu i to mu rekao, kralj je Tomu oslobodio. Tada je Toma kralju "protumačio kako se vjerom i ljubavlju na ovom svijetu skuplja veliko blago na nebesima" (*Leksikon ikon.*, 1990: 567-568). O tome više: Dragić, 2008^a: 414-440.

⁴⁴ U Merolinu u Slavoniji 2006. g. zabilježila Stjepanka Čikeš. Rkp. FF ST, sv. 2006., S.

⁴⁵ Marini Pranjčić 2008. god. kazala je spomenuta Ružica Ivić. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

⁴⁶ Ivani Rosić ispričao je 5. rujna 2007. godine Jakov Šarić (1922.), njezin djed iz sela Ljubunčića kod Livna. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

⁴⁷ Bosmen je mali okrugli kruh s kockom šećera u sredini.

koji se za tu večer pekao i umače u crno vino i pusti da kapljice vina ugase svijeće. Djeca bi birala koja je čija svijeća i koja bi najdulje gorjela značilo je da će taj najdulje živjeti.⁴⁸

Ramljaci tradicionalno svijeće pale na Badnju večer prvi put, na Božić ujutro drugi put i na Novu godinu treći put. Svijeće bi se stavile u jednu zdjelu u kojoj bi bilo kukuruza dok se nije, na svetu Luciju, u zdjelu počela sijati božićna pšenica. Sada se svijeće se stavljaju u božićnu pšenicu. Svijeće se gase korom pogače ili kruha umočenim u vino. Pri tome se moli: *Sveta svičo ja te dunem kruvom i vinom a ti nas Božjim mirom*. Na Novu Godinu se svijeće nisu gasile kruhom i vinom nego bi se malo ostavile da gore i onda bi se puhnuo u njih i ugasile bi se.⁴⁹

U Kreševu svijeća jedinica držala se u krsnici, a *trojica* u žitu, sjemenju ili zelenoj pšenici. Svijeće gore za vrijeme večere, a gase se koricom kruha namočenom u vinu i pri tome se prekriži. Taj se komad kruha daje onome koga boli grlo, ili djeci da ih grlo ne zaboli. Dio žita u kojem su stajale božićne svijeće daje se kokošima, dio životinjama, a jedan dio se sasje u sjemensko žito koje će se sijati na proljeće (Kristić, 1956: 11-13). (Pšenica simbolizira kruh, a kruh simbolizira tijelo Kristovo.) Zdjele u kojima je bila pšenica, u lepeničkom kraju,⁵⁰ oblagane su folijom ili kakvim ukrasnim papirom kako bi bile ljepše. U tu se pšenicu na Božić stavljaju tri svijeće, koje se pale uvijek kad se jede, sve do Nove godine. Svijeće se gase kruhom umočenim u rakiju.⁵¹

U Lici se tanjim krajem badnjaka pale svijeće na Božić, Staru i Novu godinu. Nakon molitve i večere nazdravlja se čašom vina: "Hvaljen Isus i Marija, čestitam vam Badnju večer, želim vam sreću i zdravlje, rod i blagoslov od crne zemlje i napredak u blagu." Kad svi popiju malo vina iz čaše umoči se korica kruha u vino, kapa na svijeće kako bi se ugasile. Svijeće ostaju na stolu do Sveta tri kralja.⁵² Nad badnjakom se palila svijeća, i u kaštelanskom kraju, a gasio ju je najmlađi član obitelji tako što bi kruh umočio u vino i to vino kapnuo na svijeću da je ugasi. Kod Kaštelana je i danas izreka: "Teško kući di na Badnju večer svića ne gori."⁵³

Tri božićne svijeće (*trojice*) pravljene od pčelinjega voska, u Kostanju su stavljane u bokal nasut žitom. Domaćica bi stavila stolac, a domaćin bi na nju stavio *Trojicu* i molio bi za blagoslov i *beričet*, a iza večere odrezao bi komad kruha (*vetu*) i imenovao starije u kući i čija bi se svijeća prije ugasila, rekli bi da će taj prvi umrijeti. Domaćin bi s *vetom* kruha stopljenom u vinu *utrnijo* Trojicu i molio za zahvalu.⁵⁴

⁴⁸ Ivani Rosić ispričao je 5. rujna 2007. godine spomenuti Jakov Šarić (1922.). Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

⁴⁹ Zapisala je Danijela Pušić a kazala joj je u rujnu 2007. godine na Gračacu u Donjoj Rami Ruža Pušić (rođ. 1955. g. na Ustirami, a sada živi u Ovcini kod Gračaca). Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

⁵⁰ Lepenički kraj obuhvaća općine Kiseljak, Kreševo i Fojnicu.

⁵¹ Gordana Vujica zapisala je 6. srpnja 2007. g. u Gromiljaku kod Kiseljaka, kazivala Ruža Franković (djev. Biletić, rođ. 1928., Gromiljak kod Kiseljaka). Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

⁵² Lidija Đerek zapisala je 2004. g. na području Gospića, Kosinja i Perušića. Rkp. FF ST, sv. 2004., S.

⁵³ U Kaštel Štafiliću 30. travnja 2007. g. zapisala je Mandica Vujina, a kazivali su joj Lucija Vujina (djev. Gizdić, rođ. 1935. g.) i Miljenko Vujina (rođ. 1930. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁵⁴ U Kostanju 29. travnja 2007. g. zapisala je Marijana Radovčić, a kazala joj je Zorka Gojsalić (djev. Rubić, rođ. 1930. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., Z.

Komadom božićnoga kruha svijeće su gašene u: poljičkom, vrgorskom, imotskom, neumskom, ramskom, duvanjskom kraju. Isto su činili dalmatinski i lički Bunjevci i drugi. Visočki su Hrvati svijeće gasili zasipanjem plamena pšenicom (Kajmaković, 1961:223).

U Priluci je domaćin svijeće gasio tako što bi držak žlice umočio u vino i s njega kapao na svijeće. U Poljicima kod Imotskoga od pčelinjega voska pravljene su tri svijeće i to iz jednoga komada. Kad bi se svijeće upalile, počinjala je molitva prije jela. Svijeće su se *užigale* od plamena glavnoga badnjaka i gorjele su do kraja objeda. Gasile su se (trnule) kruhom i vinom. Okrugli komad kruha stopi se u vino za svaku svijeću i nanese se da na nju padne jedna kap koja će je ugasiti.⁵⁵

U Dugopolju je za vrijeme objeda gorjela svijeća s ukrašenim kruhom. Nakon objeda domaćin je kruhom umočenim u vino gasio svijeću, a ukućani su govorili: "Drž' se moj putniče. Božić je vrime izmirenja i čestitki."⁵⁶

Starješina kuće u Zadvarju kod Omiša svijeću *Trojicu* palio je uz objed na Badnjak, Božić i Svetoga Stipana, a po svršetku objeda gasio je kruhom umočenim u vino uz riječi: "Kako se ova svića ugasila, tako se ugasila svaka zloba i opačina u srcima našim. Amen."⁵⁷

Domaćin u duvanjskom kraju, jedan komadić kruha s korom odvaja za gašenje svijeća i taj komad ostaje do kraja Božićnih i Novogodišnjih blagdana u posudi u kojoj su smještene Božićne svijeće. Tijekom blagovanja večere domaćin bi za svaku upaljenu svijeću odredio što će predstavljati pa bi jednoj svijeći odredio ime kao: ovo će biti planina, ovo će biti polje, ovo će biti zelen. Ovakav običaj nadijevanja imena božićnim svijećama bio je u iščekivanju kakva će biti ljetina pojedine kulture. Ako se svijeća više topila pri sagorijevanju značilo bi da će ta kultura bolje roditi. Planina je značila kako će roditi trava u planini i hoće li se osigurati dovoljno sijena iduće godine za ovce. Polje je predstavljalo poljsku livadu i usjeve žitarica, a zelen prinos krumpira i kupusa. Moleći ove molitve uranjao bi pripremljenu koricu kruha u vino i njime gasio upaljene svijeće. Svijeće su se gasile samo s jednom kapi vina za svaku svijeću, a ako se koja svijeća ne bi odmah ugasila ponavljalo se drugi ili treći put ponovno po jedna kap. Kad bi domaćin ugasio svijeće ponovno bi pozdravio ukućane kao i prije jela, a oni bi odgovorili također na isti način.⁵⁸

Tradicionalan je zenički običaj da se navečer skupi cijela obitelj, a najstariji muški član bi izašao i ponovno ušao u kuću sa somunom ispod ruke i pšenicom s tri svijeće pozdravljajući: "Hvaljen Isus i Marija!", a ostali bi odgovarali: "Vavik Isus i Marija!" Domaćin bi dodao: "Na dobro vam došla Badnja večer!", a ostali bi odgovarali: "I s tobom Bog da zajedno!" Tada bi se svi prekrížili i počeli moliti

⁵⁵Jeleni Zujic u svibnju 2007. godine kazala je Veronika Jurković (djev. Kujundžić, rođ. 1952. g. u Ivanbegovini). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁵⁶U Dugopolju kod Splita u ljeto 2007. godine zapisala je Ivana Armanda, a kazala joj je Anka Radan rođ. 1939. g. u Dugopolju. Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁵⁷Ines Bjelanović zapisala je u Zadvarju 2006. godine, a kazali su joj Milica Vuković rođ. 1925. godine u Zadvarju i Miljenko Vuković rođ. 1925. godine u Vrgorcu. Rkp. FF ST, sv. 2006., S.

⁵⁸Renata Knezović zapisala je u prosincu 2007. godine u Tomislavgradu. Kazao joj je Ivan Papić, rođen 1951. godine. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

Vjerovanje i večerali. Poslije večere se išla škropiti kuća, oko kuće, zemlja, a što ostane svete vode davala bi se životinjama i molilo se Vjerovanje.⁵⁹

U nekim viteškim mjestima na stol se stavlja *česnica* – kruh na koji se u posudi stavlja pšenica koja je za tu prigodu posijana na Svetu Luciju. Svijeće gasi jedan od ukućana kruhom natopljenim vodom ili rakijom, koji na kraju pojede jer se vjerovalo da ga naredne godine neće boljeti grlo. Djeca bi kleknula i odgovarala na molitvu koju je domaćin predvodio, a sastojala se od nekoliko svećanih očenaša.⁶⁰

* * *

Višestruk je značaj božićnih svijeća u tradiciji Hrvata. Njima se odaje počast umrlim ukućanima. Njihovo svjetlo uresom je u badnjem bdijenju i simbolizira pobjedu svjetla nad tamom, dobra nad zlim. Božićnim svijećama pridaje se magijska moć, pa ih domaćica nedogorene često čuva za iduću godinu. Uz svijeće se vezuju i sljedeća narodna vjerovanja: ako svijeće trepere, ne će biti mira u kući; ako se svijeća ugasi, netko će umrijeti od ukućana, te ukoliko svijeća gori prema nekome, taj će, također, napustiti ovaj svijet.

4. MOLITVA

Polovicom 19. stoljeća u Slavoniji i Srijemu svi bi se ukućani okupili u jednoj sobi, upalila bi se svijeća lojanica umjesto *meča* i baklje. Potom se unosila slama i prostirala po sobi. Svi ukućani i stari i mladi klekli bi na slamu, pozdravili Gospu i ispjevali pjesmu "Porodio se kralj nebeski" (Stojanović, 1858: 40).

Na Badnju večer i molitve su bile dulje nego inače. Navodim primjer iz Barbarića u Dragičini kod Čitluka u Hercegovini. Domaćin kuće, ponegdje domaćica, predvodili su molitvu. Domaćin i ukućani bi se prekrížili, a potom je domaćin molio: "Evo ćemo pozdraviti Gospu, pričistu Divicu Mariju, Majku Isusovu, Majku milostivu, da nam se smiluje, da nam vazda bude na pomoći, i danu i noći, a osobito na času smrti naše."

Zatim se moli Anđeo Gospodnji, a ta se molitva završava riječima: "Gospino pozdravljenje nek nam bude na spasenje". Potom slijede preporuke, a prije svake izgovara se: "Evo ćemo reći jedan Očenaš, jednu Zdravo Mariju i jedan Slava Ocu, te se izgovaraju preporuke: na čast imenu Isusovu, imenu Marijinu i imenu Jozipovu, da svako naše molenje i dilovanje po njima počne i po njima završeno bude".

Nakon preporuke izmole se Očenaš, Zdravo Marija i Slava Ocu i slijede nove preporuke: "Na čast Svetom trojstvu nerazdiljenom, koje se nikada ne razdiljuje, nami svetu i slavnu sreću podiljuje; na čast svetoga Stipana zaštitnika i obranitelja naše župe, da nas štiti i obrani od svakog zla i napasti, a naručito od grija smrtnoga; na čast svetog Ante za uznožavanje i uzdržavanje našeg blaga i našega ajvana, da ne bude nikakve štete ni zijana, ni nami ni našem ajvanu; na

⁵⁹ Lidiji Palavra kazala je, 12. 3. 2009., u Kninu, Jaga Gašić, djev. Šuman, rođ. 1946. g., u mjestu Brajkovići, Zenica. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

⁶⁰ Bruno Žuljević zapisao je 2009. godine u Krčevinama kod Viteza, a kazali su mu: Frano Žuljević (1937.), Slavko Žuljević (1961.), i Višnja Žuljević (1962.). Rkp. FF MO, sv. 2009., Z.

čast svetog Nikole putnika, za sve putnike, bolesnike i vojnike, da svi putnici zdravo kući dođu, a bolesnici zdravlje zadobiju; na čast Bogu i Blaženoj Gospi; za poglavare puka kršćanskoga da ih Bog pokripi u njihovoj teškoj službi; za duše naših pokojnika (...)"

Potom se moli Očenaš, Zdravo Marija, Slava Ocu i Vjerovanje "na čast Srca Isusova, Srca Marijina i Srca Jozipova, da bi se naša srca ožegla ljubavi Božjom". Zatim se mole tri Zdravo Marije "na čast Prečiste Djevice Marije, Majke Isusove, kako je ona očistila srce svoje, da tako očisti i duše naše od svakog grijaha, a naručito od grijaha smrtnoga", pri tome se nakon prve Zdravo Marije: "Prečista Djevice Marijo prije poroda, moli za nas na času smrti naše, pomози nas"; nakon druge moli se: "Prečista Djevice Marijo u porodu, moli za nas na času smrti naše, pomози nas"; nakon treće moli se: "Prečista Djevice Marijo poslije poroda, u vike moli za nas, na času smrti naše, pomози nas".

Slijede "Četiri dila" ("Dilo vire", "Dilo ufanja", "Dilo ljubavi", "Dilo skrušenja") "za spas duše naše, za korist tila i pomršenje sviju naših grijaha". Molitva završava "Pozdravom Presvetoga trojstva". Domaćin molitvu završava riječima: "Mir i blagoslov od Boga Svemogućega saša s nebesa na nas, vazda među nami pribiva sad i na času smrti naše. Amen." Potom se svi ukućani prekrize.⁶¹

Ramski puk moli preporuke: '*Oćemo reći jedan Oćenaš, Zdravomariju, Slava Ocu, Svetoj badnjoj večeri kako smo je doćekali u zdravlju i veselju, da se smiluje Sveta badnja večer da je doćekamo i iduće godine, u još boljem stanju, manjem grijahu. Oćemo reći jedan Oćenaš, Zdravomariju, Slava Ocu, Svetoj badnjoj večeri ka' je se Isus rodijo, da se Sveta Badnja večer smiluje da se tako i naše duše rode, kad umru da doju u Kraljestvo nebesko.*'⁶²

U Pućišćima na Braću, kad bi zazvonila Zdravomarija, domaćin bi pozdravio ukućane: "Dobra večer i na dobro van došo Bonji don". Ukućani bi odgovorili: "Tako i tebi!". Dok blagoslivlja domaćin bi govorio: "Do nam Bog obilato kruha, uja i vina!"⁶³

U starim je vremenima, u vareškom kraju, uoći Badnje večeri najstariji član kuće poćinjavao molitvu na velikim koljenima.⁶⁴ Na stolu bi bilo žito ili pšenica s upaljenom svijećom. Moli se za sofru, berećet i blagoslov, u srcu i u duši našoj. U Borovici se molila i sljedeća molitva:

*Slavna Gospo u krepости,
sa svijem si u milosti.
Veseli se kralj nebeski,
da ćeš biti kraljica,*

⁶¹ Tina Barbarić zapisala je lipnja 2007. g. u Barbarićima, zaseoku Dragićine kod Čitluka, a kazala joj je Ruža Barbarić (rođ. 1942. g. u Barbarićima). Rkp. FF MO, sv. 2007., S.

⁶² Božani Ostojić kazala je, 2006. godine u Rumbocima, Anđa Ostojić djev. Žutić (rođ. 1932. godine). Rkp. FF MO, sv. 2006., D.

⁶³ Tanji Martinić 5. lipnja 2009. godine kazala je Lucija Radić djev. Bauk, rođ. 1937. godine u Pućišćima. Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁶⁴ Katarina Pećinović zapisala je u srpnju 2007. godine od Jelene Rodić (rođ. 1932. g. u Varešu) i Kazimira Džoje (rođ. 1930. g. u Borovici kod Vareša, po zanimanju bušač). Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

*Sina Boga poroditi.
Isus će mu ime biti,
Sveti Ivo kum će biti.*

*Tu se Gospa čudijaše
i u vjeri kruto staše.
K nebu i zemlji pogledaše,
svi anđeli poletješe,
pred Gospom poklekoše.
Glas s nebesa snesoše,
Slavnoj Majci govoriše:
"Tko ovu našu molitvu znadijaše,
pa je često govoriše,
uvečer liježući,
ujutru ustajući,
prikazat će im se Bog i Gospa,
prije smrti na petnaest dana,
pa će rijeti:
'Opremaj se Božja dušo,
s anđelim ćeš put putovat,
s apostolim vjek vjekovat.
U kraljevstvu prebivati,
u milosti uživati.'"
Bog, vjeke, vjekova, amen.⁶⁵*

U gospićkom kraju nakon večere, donosio se sepet slame koja se razastirala po sobi i prostirala se ponjava od kudjelje koju se žene oprele i otkale. Zatim bi svi ukućani poklekli na *vel'ka kolina* po toj slami i onda bi se domaćin prekrizio i molio Bogu više od drugih večeri. "To je zato što je ta noć najduža." Mole se *rožarja* (krunice), litanije. Onda se zapali svijeća a za to vrijeme pjeva se *Zdravo tijelo* ili *U sve vrime godišća*. Kad se molitva završi postavlja se *sofra*⁶⁶ na koju se stavlja pita sa slatkim grahom i opet se svijeća ožēže. Kad se pita pojede, onda se u čašu nalije slatkog graha i jede se s kruhom. Kad se večera, onda se malo *zapiva*, čeljad se veseli i onda gazda i ukućani nazdrave jednom čašijicom rakije. Mogu oni popiti i više i onda počinje pjesma u svim kućama koje nisu ožalošćene. Pjevalo se, primjerice: *Zapjevajmo, pomози nam Bože, I sejo moja kako koja može!*

Kad sve to završi onda djeca na jednu, a stari na drugu stranu po slami legnu. Ako je kuća tijesna, onda stari ispod prozora legnu, a djeca ispod nogu. Stariji

⁶⁵ U Varešu 2008. godine zapisala je Marinela Jelić po sjećanju fra Berislava Kalfića, Ane Jelić, Angele Dodik, Ljubice Kojić (Slavna Gospo u krjeposti). Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

⁶⁶ Sofra – "stol na kojem se blaguje".

malo spavaju, malo ne spavaju. *Vavik* su na oprezu jer se boje da ne zakasne na Polnoćku.⁶⁷ U Lici se jeo zauljeni suhi grah.⁶⁸

5. VEČERA

U hrvatskoj tradicijskoj baštini smatra se smrtnim grijehom ako bi se netko omrsio na Badnji dan. Gastrološka se kultura razlikuje od mjesta do mjesta. Domaćice su u kolače stavljale cvancige (novčiće od dvadeset krajcara) (Đalski, 1964^a: 93-99), a u činovničkim obiteljima pripravljalje su juhu od graha i sušenu savsku ribu (Đalski, 1964^b: 204).

Prije stoljeća i pol u Srijemu i Slavoniji, nakon molitve, na stol prostrt bijelim stolnjakom, stavljao se badnji kolač, lončić napunjen svakojakim žitom, čanak meda, suh sir, počinjen sir, jabuke, kruške, mušmule, tunje, suhe šljive, ošapi, orasi i lješnjaci. Na stolu su bile i svježe i sušene ribe, kuhani grah, pite s orasima i medom, trganci s makom, vino, rakija, šerbe, mošt, mlijeko (Stojanović, 1858: 40). Nakon večere djeca su darivana jabukama, šljivama, suhim orasima i lješnjacima, i dade im se piti šerbeta i mošta (Stojanović, 1858: 41). Svatko je za večeru morao malo *založiti* meda kako bi kroz cijelu godinu imao medene riječi. Bijeli luk se uzimao, pa makar i umočen u med, jer se vjerovalo da će u nastupajućoj godini odagnati demonske sile (Gavazzi, 1991: 156-157).

U boko-kotorskom kraju post je bez ručka, a večera je rano i sastoji se od posnih jela, povrća, palente u sjevernim krajevima.⁶⁹

U Kruševu kod Mostara na Badnji dan za večeru se najčešće jeo "kupus pod ulje" ili "šta je ko imo".⁷⁰

Krsnica je bila najznačajnije božićno pecivo u kreševskom kraju, ali nije služila za jelo nego kao božićni ukras i u nju se stavljala svijeća *jedinstvo*. Pripravljalje su je domaćice, umjetnice u vajanju tijesta (Kristić, 1956: 10-14). Pojela bi se tek na Novu Godinu u *podkriži*. Nezaobilazni su bili i *kovrtanji*.⁷¹ Kad bi se završila molitva stavljala se *sinija* pa se večeralo iz bakrenih čaša i *sanova*.⁷² Na siniju se

⁶⁷ Katici Lozić 20. 1. 2006. godine kazala Ana Šimunović (djev: Glavaš), rođena 10.3.1949. godine, selo Bešpelj kod Jajca. Rkp. FF MO, sv. 2006., D.

⁶⁸ Ana Bučević zapisala je 2007. godine u Gospiću, a kazala joj je njezina baka Ana Bučević (djev. Rupčić). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁶⁹ Željka Ružić zapisala je u Splitu 26. 5. 2008. Kazala joj je Marija Zlodre (djev. Raspović, rođ. 1929.) rodom iz Boke Kotorske. Rkp. FF ST, sv. 2008., S.

⁷⁰ Antoniji Zovko u studenom 2006. g. kazala Biserka Čule djev. Džeba r. 1940. u Čulama. Biserka se i kao članica Folklornog društva Kruševo a i kao pjevačica crkvenog zbora zalaže u očuvanju naših starih običaja, posebno starih napjeva. Rkp. FF MO, sv. 2006., D.

⁷¹ Kovrtanj je bio kulturno pecivo i u jajačkom kraju, a ondje je bio nezaobilazan u svadbenim običajima. Do konca sedamdesetih godina u Bosni i Hercegovini se tri nedjelje u crkvi "navišćivalo vinčanje. Jedne, pa druge, pa treće nedilje na misi. I ondak, kuvali se oni kovrtanji. Znaš, pogaće al budu unutra šuplje. I svake nedilje kolko taj momak roda ima nose se curi ti kovrtanji. Oni njija njoj dadnu i ona i' natakne na ruke i more i' nosit. Kasnije dadne ona nji' curama iz sela. Jesu bili slatki ti kovrtanji. Merušali, crno brašno bilo". Katici Lozić 2007. godine u Carevom polju kod Jajca kazala je Ane Ladan, djev. Cvitić, rođena 1936. godine. Već 25 godina udovica. Rodila osmero djece i sad ima 24. praunučadi. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

⁷² San (sahan) – "tanjur".

najprije stavljao grah, korica koja se nakriža s lukom i kombos⁷³ pogače, a u nekim krajevima ribe i na kraju gibanice. To je bila hrana siromaha, ali tradicija te večere i u boljim vremenima je sačuvana, i danas je takva. Gibanica je kolač koji se pravio od domaćih *jufki*, ispečenih na platama *šporeta*. One se kvase u slatku vodu i slažu u pleh i posipaju orasima. Nije potrebno naglasiti da je bilo vremena kad se sastojala više od svega nego od oraha, ali i u najsiromašnija vremena gibanica je bila dio badnje večere. Večera se završavala molitvom. Otac i mater sjede a djeca ustaju i ljube im ruke.⁷⁴

Zauljeni krumpir s kruhom jeo se u Rujanima kod Livna.⁷⁵ U mnogim krajevima, primjerice selu Buselji kod Busovače, *žežinjanjalo* se, samo se jeo kruh i pila voda.⁷⁶ Pored neizostavnoga graha, u lepeničkom kraju za večeru se blagovala i riža.⁷⁷ U Ljubunčićima kod Livna za večeru bi se uvijek jelo nešto posno jer se taj dan postilo, "bilo da je riba jal pita, jal kaka druga posna rana".⁷⁸ Gusti posni grah s crvenim lukom blagovao se i u Usori, a tradicionalno se jede i gibanica od već ranije zasušanih listova i pekmeza od jabuka.⁷⁹

U splitskom kraju večera se sastojala od *kavora*⁸⁰ s krumpirom na ulje. Iza toga slijedile bi dvije-tri vrste ribe od kojih je svakako bio bakalar i jegulja. Poslije večere slijedile bi fritule i dešop u prošek, a potom bi valjalo leći da se sutrašnji Božić dočeka kako pristoji.⁸¹ U Kostanju su se pekli: soparnici, kuhala riba i bakalar i *vrigali uščipci*.⁸²

Kaštelani su za badnju večeru objedovali zeleni ili bijeli kupus sa "suvican i suvin šljivan", a kod nekih se jela riba i na koncu *pršurate*.⁸³ U Imotskoj krajini "velika čeljad suši" te će do večere malo tko što *spustit* u grlo osim vode.⁸⁴

Tradicionalna prva koprivnička hrana je "mlinec na suho, a najpre su se se vrste žitarica u jednom loncu zmešale. Se se zmešalo – ječam, kuruza, šenica, koštice. Onda se na stolu napravil križ s tog semena. Onda se pak na to stavilo malo sena. Dela se jedna plahta, druga i treća, kaj se križ napravil. To je jelo išlo na stol. A

⁷³ Kombos – "posan kupus s bijelim lukom".

⁷⁴ Mirjana Čališ zapisala je u veljači 2008. po kazivanju Mare Zečević, 1947., Rumboci. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

⁷⁵ U lipnju 2007. g. zapisao je Ante Jureta u Rujanima kod Livna, a kazala mu je Mira Jureta (djev. Barun, rođ. 1941. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁷⁶ Branka Bagarić zapisala je u Busovači 2007. g., a kazala joj je Kata Marković. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

⁷⁷ Gordana Vujica zapisala je 6. srpnja 2007. g. u Gromiljaku kod Kiseljaka, kazivala Ruža Franković (djev. Biletić, rođ. 1928., Gromiljak kod Kiseljaka). Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

⁷⁸ Ivani Rosić ispričao je 5. rujna 2007. godine spomenuti Jakov Šarić (1922.). Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

⁷⁹ Marini Pranjić 2008. kazala je spomenuta Ružica Ivić. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

⁸⁰ *Kavora* – "cvjetača".

⁸¹ Zapisala je Anita Zagorac 2006. g. u Splitu, a kazao joj je Špiro Jelaska (rođ. 1928. g. u Splitu). Kazivač je bio električar, među prvim privatnim obrtnicima. Sada je umirovljenik. Rkp. FF ST, sv. 2006., S.

⁸² U Kostanju 29. travnja 2007. g. zapisala je Marijana Radovčić, a kazala joj je Zorka Gojsalić (djev. Rubić, rođ. 1930. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁸³ U Kaštel Štafliču 30. travnja 2007. g. zapisala je Mandica Vujina, a kazivali su joj Lucija Vujina (djev. Gizdić, rođ. 1935. g.) i Miljenko Vujina (rođ. 1930. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁸⁴ Zapisala je Božena Prgomet svibnja 2007. g. u Runovićima kod Imotskoga, a kazala joj je Marija Buljan (djev. Puljiz, rođ. 1946. g.). Kazivačica zna mnogo narodnih običaja koje je čula i upamtila od svojih baka i djedova. Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

one žitarice v loncu, kat smo došli doma posle polnočki, nakon meše, to se nahitalo kokoškama. Kartalo se, pričalo i pevalo."⁸⁵

Bijeli grah⁸⁶ se obvezno objedovao u Bočkinjcima kod Donjega Miholjca u Slavoniji, te rezanci s makom i orasima, a u zdjeli su bile najljepše jabuke koje su se za tu priliku čuvale na tavanu u žitu. Tko nije imao jabuka kuhale su se kalotine, a to su bile suhe jabuke ili kruške koje su se naticale na vijenac. Svi bi ukućani sjeli za stol od najmlađega do najstarijega, a onda bi gazdarica kuće sve okadila kandilom i ukućane i hranu.⁸⁷

Svi bi ukućani, u Badljevine, prije večere kleknuli oko stola i molili Očenaš. Zatim su svi ukućani posjedali oko stola, a domaćica je donosila na stol juhu od graha, grah-salatu, pečenu ribu, jabuke, orahe i med. Bio je običaj da domaćin "primijeti" da nešto nedostaje na stolu i zato je rekao: "Domaćice, na našem stolu nema žlica." Na to mu je domaćica odgovorila: "U našem polju, voćnjaku i vrtu ne bilo kokoši ni ptica." Tu su izreku ponovili još dva puta. Ovim se vjerovalo da im ptice i kokoši neće praviti štetu u polju i *bašči*. Nakon toga domaćica je donijela žlice, vilice i noževe na stol te je započela večera. Kada je sve bilo na stolu, svatko je jeo ono što je želio. Nakon završetka večere počelo je kićenje bora uz pjevanje božićnih pjesama, a najpoznatija je *Radujte se narodi*.⁸⁸

Osječka je tradicija pripremanje fiš paprikaša.⁸⁹ Isto je i u Belišću gdje je 2006. godine na Badnjak podijeljeno tisuću pet stotina porcija fiš paprikaša.⁹⁰ Vinu se u svim krajevima pripisuju ljekovita svojstva te se ono na taj dan daje i bolesnima i djeci.

U iločkome kraju kada bi domaćica sjela za stol nije se smjela ustajati, kako joj kokoši ne bi bježale s gnijezda. Poslije večere se zadržavalo u kućnoj zabavi, pjevanju, pripovijedanju, ponekad i kartanju, čekajući vrijeme polnočke.⁹¹

Riba, kuhano povrće, "paršurate", bademi, suhe smokve, objedovali su se, a pili rakija i vino, u Pučišćima na Braču. Sva su jela morala biti nemrsna, nisu smjeli sadržavati ni jaja ni životinjskih masnoća.⁹² Na Murteru se obvezno blagovao bakalar i *crni pirić* (riža).⁹³

⁸⁵ U Koprivnici 2005. g. zapisala Marta Štambuk, a kazivali su joj Zlata Kovačić, Stjepan Vuković i Bara Mackuljak. Rkp. FF ST, sv. 2005., S.

⁸⁶ U Ždreleu na otoku Pašmanu kod Zadra, Kristov grob se uređuje prokljalim bijelim grahom koji je zasađen na početku korizme i rastao je u mraku (*Hrvatski običaji*, 2006: 74).

⁸⁷ U Bočkinjcima kod Donjega Miholjca u Slavoniji zapisala je u svibnju 2007. g. Ema Reitober, a kazala joj je Slavica Barić (djev. Zdelar, rođ. 1960. g.). Kazivačica ističe da se samo dio tih običaja sačuvao do naših dana. Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁸⁸ Ivana Kop zapisala je svibnja 2007. g. u Badljevine kod Pakraca, a kazali su joj njezina baka Emilija Kop (djev. Magdić, rođ. 1936. g.). Otac je kazivačice Nijemac koji je nestao u Drugom svjetskom ratu. Obitelji Kop također su njemačkoga podrijetla. U kazivanju su sudjelovali i Ivanin djed Franjo Kop (rođ. 1934. g.) i Katica Grčević (djev. Matijević, rođ. 1935. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁸⁹ TV Nova, 24. 12. 2006. Dnevnik, 19,20.

⁹⁰ HTV Dnevnik, 24. 12. 2006. 19,45.

⁹¹ Marijani Bošnjak kazala je 2009. g. Jelica Matković, djevojački Boban, rođena 1944. u Iloku, živi u ulici Matije Gupca u Iloku. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

⁹² Tanji Martinić 5. lipnja 2009. godine kazala je Lucija Radić djev. Bauk, rođ. 1937. godine u Pučišćima. Rkp. FF ST, sv. 2009., S.

⁹³ Ivona Tolić zapisala je na Murteru 2008. godine. Kazala joj je Ivanica Mudronja, Murter, (rođ. 1928.). Rkp. FF ST, sv. 2008., S.

Grah, suha riba, gibanica sa špicama od misirača objeduju se u požeškom kraju. Tijesto gibanice bi bilo pol na pol sa špicama u sredini. Peklo se pod pokljukom bez masti, tek ono od ulja što kod pečenja iscure iz bundevih špica. (Pečenica se jela tek kada se dođe s polnočke, ili ujutro iza božićne zornice.)⁹⁴ Slana torta od graha blagovala se u Kutjevu, a pripravljala se tako što bi se skuhao grah, začinio, i onda *samljo* pa stavljao u kalup i zapekao. Takva torta bi se jela samo na Badnjak.⁹⁵

Pravoslavci, također, za Badnjak poste. Pripravljaju se posna jela: grah (najčešće bijeli), pogača, riba, posna pita.⁹⁶

6. BOR

Božićno drvo simbolizira Krista koji je stablo života i svjetlo svijeta. Najstariji korišteni sječe božićnoga bora sežu u 1521. g. kada se njemačkom gradu Schlettsatdtu spominje zabrana sječe *majeve* na dan svetoga Tome (21. prosinca). U početku je božićno drveće bilo bjelogorično. U hrvatskoj i južnoslavenskoj mitologiji bor je stablom života. Jelka je božićno drvo katolika i pravoslavnih Rusa. Običaj kićenja bora ili jelke Hrvati su preuzeli od srednjoeuropskih naroda u drugoj polovici 19. stoljeća. Najstariji podatci o kićenju božićnoga drvca kod Hrvata sežu u: 1881. u sjeverozapadnim krajevima, 1895. u Splitu, te Hlebinama 1896. godine (Rihtman-Auguštin, 1995: 62-66).

Nekoć se božićno drveće kitilo svijećama, orasima obojenim u srebrnu ili zlatnu boju, lješnjacima, jabukama, smokvama, bombonima, ukrasnim šarenim svjetlucavim papirima. Koncem 19. st. u zagrebačkom je kraju, u pročelju stajao "dosta visok mlad bor, urešen pozlaćenim jabukama, orasima, lješnjacima, sitnim svjećicama od voska i lancima od papira raznih boja". (Đalski, 1964^a: 96)

U kaštelanskom kraju kitio se *smrič*. U Hrvatskom je Zagorju božićna jelka nazivana i germanizmom krizbam. Isto je i u nekim drugim krajevima. U Bosnu i Hercegovinu je taj naziv ušao u uporabu šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća s odlaskom na rad u zapadnoeuropske zemlje.

U Bočkinjcima kod Donjega Miholjca u Slavoniji, poslije večere anđeo u kuću unáša bor, a to bi bio netko od ukućana umotan u bijelu ponjavu. Onda bi djeca i netko od starijih kitili bor. Ukrasi su bili ručno izrađeni od "oreja, češera, šarenog papira, ili kod licitara kupljeni saloni, bebice, konjići, srca, anđeli i drugi ukrasi".⁹⁷ Različitim kuglicama, orasima umotanim u "zlatnom papiru", marcipanima, bombonima, jabukama bor se kitio u Badljevinu kod Pakraca.⁹⁸ U Požegi se jelka

⁹⁴ Ivani Đimoti 2008. godine u Ljeskovici kazao je Ivan Đimoti (rođ. 1929. g.). Rkp. FF MO, sv. 2008., Z.

⁹⁵ Ivani Đimoti 2008. godine kazala je Helena Zima, rođ. 1943. Kutjevo, živi u Požegi. Rkp. FF MO, sv. 2008., Z.

⁹⁶ BN TV, 4. siječnja 2007. 23 h; BN TV 6. siječnja 2007. 15.; RTS 6. siječnja 2007. 13 h.; HTV Dnevnik 6. siječnja 19.40.

⁹⁷ U Bočkinjcima kod Donjega Miholjca u Slavoniji zapisala je u svibnju 2007. g. Ema Reitober, a kazala joj je Slavica Barić (djev. Zdelar, rođ. 1960. g.). Kazivačica ističe da se samo dio tih običaja sačuvalo do naših dana. Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

⁹⁸ Ivana Kop zapisala je svibnja 2007. g. u Badljevinu kod Pakraca, a kazali su joj njezina baka Emilija Kop (djev. Magdić, rođ. 1936. g.). Otac je kazivačice Nijemac koji je nestao u Drugom svjetskom ratu. Obitelji Kop također su njemačkoga podrijetla. U kazivanju su sudjelovali i Ivanin djed Franjo Kop (rođ. 1934. g.) i Katica Grčević (djev. Matijević, rođ. 1935. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

ukrašava suhim voćem, "slatkim ukrasima", a obavezno ispod nje se stavlja voće kao simbol obilja.⁹⁹

Poslije večere jelke se kite u vareškom kraju, a pod njih se stavljaju krsnice i *janje* koje je od tijesta pripravljeno na sv. Luciju. Prije su se jelke ukrašavale raznim ukrasnim papirima, šišarikama, orasima, onda papirima od bombona koje je trebalo poslije Božića otvoriti.¹⁰⁰ Muškarci bi iz planine Zvijezde¹⁰¹ donosili krizban, jelku ili bor, koji bi djeca okitila. Ispod okićene jelke stajalo bi žito ili pšenica i *janje* napravljeno od tijesta. Pojedini domovi imali su i jaslice, simboličan prikaz Isusovog rođenja, najčešće ručno izrađene.¹⁰²

Probušenim orasima i pamukom jelka se kitila u Rakitnu kod Posušja.¹⁰³ Božićno drvce bi se unosilo u kuću na Badnji dan, a iznosilo bi se na Sveta tri kralja. Božićno drvce je obično zimzeleno stablo (jela, smreka, bor), koje se unosi u kuću ili se postavlja vani na otvoreno, a tijekom dana na Badnjak kiti se kuglicama, božićnim lampicama, raznobojnim svjetiljkama. Na vrh drvca postavlja se anđeo ili pak zvijezda repatica, koja predstavlja Betlehemsku zvijezdu iz priče o rođenju Isusa Krista. Četrdesetih se godina ukrašavalo jabukama, orasima, voskom, vunom, narančama, šljivama, kruškama, papirnatim lancima, srebrenim i zlatnim nitima. Često se bor kitio i svijećama, koje su simbol nade i božanstva. Taj se običaj i danas održao u mnogim obiteljima, ali ipak pojedine obitelji postavljaju božićno drvce mnogo ranije, pa čak krajem studenoga, posebno vlasnici trgovina.¹⁰⁴

Premda je kićenje božićnog drvca star običaj, u šestanovačkom kraju, on nije bio raširen sve do kraja 19. stoljeća. Stabla su se ukrašavala jabukama, šljivama, kruškama te raznim slasticama i ukrasima izrađenim od papira, najčešće lancima te raznim papirima. Čest su i lijep ukras bili pozlačeni orasi i lješnjaci te komadići

⁹⁹Ivani Đimoti 2008. godine kazao je Ivan Đimoti, 1929. rođ. Ljeskovic. Rkp. FF MO, sv. 2007., Z.

¹⁰⁰Gordana Vujica zapisala je 6. srpnja 2007. g. u Gromiljaku kod Kiseljaka, kazivala Ruža Franković (djev. Biletić, rođ.1928., Gromiljak kod Kiseljaka). Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

¹⁰¹O planini Zvijezda i danas se pripovijeda: "Danas je naša planina Zvijezda nepristupačna, neplodna, obrasla šumom ali naši preci su kazivali kako je Zvijezda prije bila puno drugačija to jest čista suprotnost Zvijezdi kakva je dan danas. Postoji tu jedna priča o Mari koja je pred udaju, eto išla brat' cvijeće po Zvijezdi, kako je to običaj bio, ali ne osta zdrava, kažu da je dok je brala cvijeće, ubrala nekakav cvijet oko kojeg se bila oplela trava zaborava i mirisala ga pa se nikad jadna više nije mogla povratit' k' o što'no kažu u prisebno stanje. Njen je dragan rad' toga gorke suze lio i Zvijezdu prokleo jer je takav otrov iznjedrila a pjesma kaže: Zvezdan-goro, ti prokleta bila, / kao i ja teške suze lila, / momačka te noga ne gazila, / što si mene s dragom rastavila. / Moja draga po teb' cvijeće brala, / cvijeće brala pa ga mirisala, / među cvijeće uplela se trava, / uplela se trava zaborava. / Zbog te trave ti prokleta bila, / ledenim se dahom okitila, / 'mjesto cvijeća po teb' rasle strijele, / tanki bori i visoke jele. / Sedam godin' u ledu živjela, / sunčeva te svjetlost ne vidjela, / dah ledeni nek' ti dušu steže, / studen vjetar nek' ti lice reže. Tako se kažu i ostvarilo. Snijeg se nije topio sedam debelih godina a kad se otopio po njoj izraste šuma, gusta i eto, zato je kažu, zbog te kletve Zvijezda ovak'a kakva je danas." (Katarina Pejčinović zapisala je u Varešu kolovoza 2007. godine od Liljane Grgić (domaćica, rođena 1953 god.) Rkp. FF Mostar, 2007, D.)

¹⁰²U Varešu 2008. godine zapisala je Marinela Jelić po sjećanju fra Berislava Kalfića, Ane Jelić, Angele Dodik, Ljubice Kojić (Slavna Gospo u krjeposti). Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

¹⁰³U Rakitnu 2007. g. Marijani Jelić kazala je Lucika Mihalj- Gabrić, (djev. Mihalj, rođ. 1948. u Rakitnu). Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

¹⁰⁴U Crnim Lokvama kod Širokoga Brijega (zaseoku Val) od 7. srpnja 2008. do 31.1.2009. zapisala je Ana Brekalo. Kazali su joj: Stipe Brekalo, rođ. 1914., Crne Lokve. Stipe Brekalo, i Vinko Brekalo, rođ. 1954. g., Crne Lokve, zaseok Poda. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

vate, voska ili papira koji su simbolizirali snijeg na drvцу. Imućniji su imali posebne figurice i ukrase. Ispod drvca su se stavljale jaslice izrađene od drvа.¹⁰⁵ U Kreševu kod Šestanovca na vrh bora obavezno se stavlja zvijezda repatica, jer je ona bila na nebu kad se Isus rodio.¹⁰⁶

Za iločku djecu posebno je veselje bilo – unošenje krizbana (u starini je to bila smreka – fenja, a u novije vrijeme jelka ili bor) koji su potom zajednički kitili. Ispod su postavljali jaslice – Betlehem, za koje su najčešće sami pravili figure ili ih izrezivali od papira. Domaćica bi ispekla posebni kruh – badnjaču, ukrašen figurama: u sredinu ruža, a postrance kvočka s pilićima, bure s vinom, plug s oračem, svinjske noge, dva roga te mjesec i zvijezda. Za večeru se pripremala riblja čorba ili juha od rajčica, grah ili krumpir salata, rezanci s orasima ili makom i dr.¹⁰⁷

Starinski su boko-kotorski običaji bili da se božićno drvo kiti skromnim ukrasima urađenim od drvа i jaslice. Darivaju se djeca orasima, jabukama i "ponekim bombonom".¹⁰⁸

Usorski puk pjeva Božićne pjesme i kiti bor, ako ranije nije nakićen. Bor se kitio pečenim kolačićima, orasima, vezenim orasima, vezenim kockama šećera, "navijenjenim" suhim šljivama i jabukama. Ovaj veseli posao uglavnom obavljaju djeca. Momci i cure su išli na "kolikanje". Bacali su se u slamu orasi, lješnjaci (ljeljci). Kada se pronađu u slami onda se "kolika". Zatvore se obje šake, a jedna je puna. Tada se kaže: "Šikoliko, pokoliko, koje je tvoja ruka?" Odgovara se: "Šik i ove, daj iz ove!" Cure su momcima davale vezene orahe. Tako se zabavljalo do ponoći.¹⁰⁹

* * *

Zelenilo oko Božića, od pšenice u posudi do zelene grane (može biti i bršljan, kadulja, zimzelen, božikovina, grančica hrasta, javora, napose borovice) odnosno božićnog drvca, izriče prosperitetnu želju za budućim rastom, vitalnošću, napretkom i svekolikim obiljem u sljedećoj godini. Podrijetlo takvog običaja je u novogodišnjim okićenim granama – koje su se u rimsko doba davale bližnjima kao darovi (Dragić, 2008^a: 414-440).

7. JASLICE

Božićne jaslice predstavljaju pobožnu inscenaciju Kristova rođenja. Srž je scene betlehemska štalica s Djetetom, Marijom i Josipom, a proširivana je susljednim scenama i figurama: "najprije vol i magarac, zatim pastiri, pa poklonstvo mudraca". Preteča je te inscenacije sv. Franjo Asiški koji je 1223. godine u jednoj spilji u Grecciu

¹⁰⁵ Daria Čikeš zapisala je 2008. godine. Kazali su joj: Mate Dujmović, rođ. 1954. u Grabovcu (Šestanovac) i Milica Dujmović rođ. 1924. Grabovac (Šestanovac). Kazivači i danas žive u rodnom mjestu. Rkp. FF ST, sv. 2008., S.

¹⁰⁶ Aniti Kekez kazao je Marko Kovačević iz Kreševa Polja. Kazivač je umro. Rkp. FF ST, sv. 2008., S.

¹⁰⁷ Marijani Bošnjak kazala je 2009. g. Jelica Matković, djevojački Boban, rođena 1944. u Iloku, živi u ulici Matije Gupca u Iloku. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

¹⁰⁸ Željka Ružić zapisala je u Splitu 26. 5. 2008. Kazala joj je Marija Zlodre (djev. Raspović, rođ. 1929.) rodnom iz Boke Kotorske. Rkp. FF ST, sv. 2008., S.

¹⁰⁹ Marini Pranjčić 2008. godine kazala je Ružica Ivić. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

inscenirao betlehemsku štalu s volom i magarcem i djetetom Isusom. Od tada se taj običaj širio, a od *Katoličke obnove* (nakon Tridentuskog sabora koji je djelovao s prekidima 1545. - 1548, 1551. - 1552., 1562. - 1563. a sazvao ga je papa Pavao III. s podrškom cara Karla V) postao je općom praksom (*Leksikon ikon.*, 1990: 294-295).

U nekim hrvatskim krajevima, primjerice, u kaštelanskom, pravile su se jaslice od drveta ili od kartona.¹¹⁰

8. KULT POKOJNIKA

Kod drevnih je Rimljana grah bio pokojničko jelo. Do naših dana u Bosni obvezatno se blaguje grah za Badnjom večerom. U Jajcu se za Badnjak vario grah koji bi se procijedio i zašećerio te se njime posipala pita od *jukvi* koju su domaćice razvijale i pekle. Preci i pokojnici imaju i posebna jela: poput oraha, graha i meda, koji je omiljena hrana duše pokojnika kod svih Indoeuropljana. Badnja večera je jedna od najvažnijih večera u čast mrtvima. Kod nekih naroda jedan dio od svakog jela ostavlja se za njih. U Rumunjskoj se pokojniku nosi na groblje ne samo hrana nego i odijelo. U Bjelorusiji postoje i posebne formule pri dozivanju predaka na gozbu. U Ukrajini domaćica na stol stavlja žlice za pokojnike kao i one s kojima obitelj blaguje, s tom razlikom što te okrene dnom prema gore. Kod Srba obvezno je koljivo – kaša krsnih slava (Gavazzi, 1991: 159).

Vjerovalo se da se pokojni ukućani okupljaju oko badnjaka. I time je izražen kult pokojnika u badnjim obredima. Zatim bi se *Gospa pozdravila*, te se klečeći molilo za svoje pokojne iz kuće.¹¹¹

U posuškom kraju sva tri badnjaka se predaju majci da ih stavi u vatru. Nakon toga ukućani sjednu za stol i mole: Anđeo Gospodnji, te tri Slava Ocu i jedan Očenaš, Zdravo Mariju i Pokoj *vični* za pokojne i jedan Očenaš, Zdravo Mariju, Slava Ocu na čast Blažene Djevice Marije s nakanom koja obično glasi: "Da nam isprosi od svoga Sina milost koju će nam dati na času smrti naše i privesti u život *vični*".¹¹² U Gornjim Radišićima kod Ljubuškoga kad bi se badnjaci zapalili, molila bi se krunica, Gospin pozdrav i molitva za pokojne.¹¹³

U Imotskoj krajini najprije se moli za svoje umrle i svakoga posebno imenom spomene i Bogu preporuči s jednim Očenašem, Zdravo Marijom i pokojem *vičnjim*.¹¹⁴ U Iloku se moli na čast Presvetog Trojstva, Svete Obitelji, ali i za sve

¹¹⁰ U Kaštel Štafliću 30. travnja 2007. g. zapisala je Mandica Vujina, a kazivali su joj Lucija Vujina (djev. Gizdić, rođ. 1935. g.) i Miljenko Vujina (rođ. 1930. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

¹¹¹ Marijani Čolak kazala je tijekom rujna 2007. godine u Donjim Mamićima, Anđa Čolak (djev. Banožić, rođ. 1948. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., D.

¹¹² U Posušju svibnja 2007. g. zapisala je Marijana Čutura po kazivanju Ive Čuture (rođ. 1947. g.) a ona ih je upamtila po kazivanju svoje bake Kate Tokić. Rkp. FF MO, sv. 2007., S.

¹¹³ U Gornjim Radišićima kod Ljubuškoga zapisao je u lipnju 2007. g. Mirko Tomić, a kazala mu je Kata Tomić (rođ. 1922. g.). Kazivačica ističe da je taj običaj živio kad je ona bila djevojčica, danas se može naći u pojedinim obiteljima, ali sve više izumire. Rkp. FF MO, sv. 2007., S.

¹¹⁴ Zapisala je Božena Prgomet svibnja 2007. g. u Runovićima kod Imotskoga, a kazala joj je Marija Buljan (djev. Puljiz, rođ. 1946. g.). Kazivačica zna mnogo narodnih običaja koje je čula i upamtila od svojih baka i djedova. Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

pokojne članove obitelji. Cijela večera je protjecala po točno ustaljenom redosljedu. Svijeće su se gasile škropljenim vinom, pazilo se na smjer dima, pa se po tome znalo hoće li netko te godine u kući umrijeti (ako je dim išao u vis, neće biti u kući smrti, ako je išao prema nekome, na tome je red u toj godini).¹¹⁵

U hrvatskoj tradicijskoj kulturi rijetko su paljene dvije svijeće, od kojih je jedna bila za pokojne, a druga za žive (Gavazzi, 1991: 130). U Brijestu u Istri, nakon molitve dvije svijeće bi se stavile u kruh i zapalile. Jedna je svijeća gorjela za žive, a druga za mrtve. Pri tome bi se pazilo kako svijeće dogorijevaju: ako bi prije dogorjela svijeća za mrtve to je značilo da više treba moliti za mrtve i obrnuto (Rihtman-Augustin, 1995: 76).

Hrvati su, primjerice u: Livnu, Banjaluci, Šuici, Travniku, Bihaću i Zenici, jednu svijeću palili za mrtve i stavljali je u prozor (Kajmaković, 1961: 224).

Za mrtve, za mir u svijetu, za blagoslov molilo se i u Medovdolcu kod Imotskoga.¹¹⁶ "Za duše naših pokojnika koji su otišli od naše kuće i našega roda, od našeg plemena da im se Gospodin Bog smiluje, da ih privede sebi u Kraljevstvo nebesko, kako bi se i oni mogli moliti Bogu za nas; za duše onih pokojnika za koje se nema niko spomenuti i za duše u čistilištu", moli se u Barbarićima kod Čitluka.¹¹⁷

U duvanjskom kraju nakon večere, domaćin bi zatražio od domaćice vinsku čašu i posudu s vinom te nalio čašu prvo sebi, potom ostalima redom kao i rakiju, uz ponavljanje nazdravice. Nakon čaše vina domaćin bi u posebnu čašu, ako se imalo, nalio vina i počeo molitvu: "Očenaš, Zdravo Marijo i Pokoj vječni za duše pokojnih koji su nama svoje dobro ostavili, da mi njihova dobra uživamo i njihovih se duša spominjemo."¹¹⁸ U širokobriješkom kraju uobičajenim molitvama dodavalo se sedam Očenaša, Zdravo Marija i Slava ocu na čast sedam radosti Blažene Djevice Marije, koja se obradovala kad je rodila svoga sina Isusa, da tako i nas obraduje na času naše smrti.¹¹⁹

9. ČEKANJE POLNOĆKE

Još prije stoljeća i pol u Slavoniji i Srijemu djeca su se igrala po slami dok ih san savlada. Odrasli su vrijeme kratili pripovijedanjem, pjevanjem, igranjem makarisanja na orahe – pitajući u kojoj je zaklopljenoj ruci u kojoj je bilo po nekoliko oraha "Je l' par, il' nepar?". Onome tko bi pogodio morali su se dati orasi koji su bili u ruci, a ako ne pogodi onda on pitaču daje onoliko oraha koliko je on imao u ruci (Stojanović, 1858: 41). Također se igrala igra "Vuk koza". Uzimalo se u ruku po nekoliko lješnjaka i pitalo "vuk koza", a ako bi suigrač odgovorio vuk, lješnjaci bi se brojali vuk-koza-vuk i tako dalje, a pri tome svaki

¹¹⁵ Marijani Bošnjak kazala je 2009. g. Jelica Matković, djevojački Boban, rođena 1944. u Iloku, živi u ulici Matije Gupca u Iloku. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

¹¹⁶ Marijani Brstilo 2004. godine u Medovdolcu kod Imotskoga kazali su Mara Brstilo (djev. Čagalj, rođ. 1928. g.) i Stipan Brstilo pok. Jakova (rođ. 1928. godine). Rkp. FF ST, sv. 2004., S.

¹¹⁷ Tina Barbarić zapisala je lipnja 2007. g. u Barbarićima, zaseoku Dragičine kod Čitluka, a kazala joj je Ruža Barbarić (rođ. 1942. g. u Barbarićima). Rkp. FF MO, sv. 2008., S.

¹¹⁸ Renata Knezović zapisala je u prosincu 2007. godine u Tomislavgradu. Kazao joj je Ivan Papić, rođen 1951. godine. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

¹¹⁹ Andrijani Lončar 2009. g. ispričao je Andrija Zeljko, prof. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

put ispusti jedan lješnjak. Ako bi zadnji lješnjak bio vuk, dobivao bi sve lješnjake, a ako ne bi pogodio, davao je isto toliko lješnjaka onome koji je u šaci držao lješnjake (Ilić Oriovčanin, 1846: 95-96).

U Splitu se vjerovalo da će najbolja djeca gledajući u ponoć na nebu ugledati raj. Djeca bi se klela da su u ponoć pred osvit Božića vidjeli raj i u njemu sve svete i svece Božje.¹²⁰

U Merolinu u Slavoniji, primjerice, ni djeca ne idu spavati, već se na slami s orasima i lješnjacima igraju *carabana*.¹²¹ U Gornjoj Podstrani kod Splita djeca su na Badnjak darivana bademima kojima su igrali igru *gradac* – mali gradić od badema koji je trebalo srušiti da bi se pobijedilo.¹²²

Mnogi Pakračani odlazili su ranije na Polnoćku, jer se pred crkvom igralo kolo u kojem su bili mladi i stari. Zasebna kola imala je mladež iz susjednih sela. Tako su u isto vrijeme oko crkve igrala tri kola. Kod domaćeg kola obično bi dvije žene vodile pjesmu, a ostali bi za njima ponavljali.¹²³

Ovisno o brojnosti u duvanjskome kraju, kod najstarijega člana istoga prezimena, okupljali bi se predstavnici svih obitelji, gdje bi se dogovarali o redoslijedu sutrašnjih aktivnosti. Nakon večere nije se išlo iz obiteljske kuće, izuzev uže rodbine, nego su se po ranijem dogovoru jedni članovi obitelji spremali za poći na polnoćku, a drugi bi pošli na počinak do pripremanja za zornicu.¹²⁴

10. ZDRAVICE

Zdravica je po svom postanku veoma stara. Govori se najčešće u svadbama. Česte su zdravice i u raznim drugim veselim prigodama kao što su: Badnjak, Božić, Nova godina, pričest, krizma, godišnjice brakova, imendani, rođendani, krstitke, uspješan završetak poslova i td. Recitiraju se veselim i svečanim ritmom. Po formi su češće minijaturne (četiri-pet stihova). Međutim, neke zdravice imaju razrađenu fabulu. Upućuju se domaćinu (gazdi), slavljeniku ili nazočnima, izričući želju za zdravljem, blagoslovom, srećom, blagostanjem itd.

Ovisno o prigodi u kojoj se izvode zdravice imaju elemente: blagoslova, šale, drugih usmeno-retoričkih oblika i usmene lirike. Prve je tri hrvatske zdravice (počasnice) objelodanio Petar Hektorović u svomu *Ribanju i ribarskom prigovaranju* (1568.) U tomu su djelu i dvije bugarske i jedna balada.

¹²⁰ U Splitu je u svibnju 2007. g. zapisala Ines Tandara, a kazao joj je Marko Krajinić koji je cijeli živo proveo u Splitu. Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

¹²¹ U Merolinu u Slavoniji 2006. g. zabilježila Stjepanka Čikeš. Rkp. FF ST, sv. 2006., S.

¹²² U Gornjoj Podstrani kod Splita zapisala je u svibnju 2007. g. Marina Šarić, a kazale su joj Marija Jurašin (djev. Tomić, rođ. 1937. g.) i Dušenka Šarić (djev. Tomić, rođ. 1926. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

¹²³ Ivana Kop zapisala je svibnja 2007. g. u Badljevinu kod Pakraca, a kazali su joj njezina baka Emilija Kop (djev. Magdić, rođ. 1936. g.). Otac je kazivačice Nijemac koji je nestao u Drugom svjetskom ratu. Obitelji Kop također je njemačkoga podrijetla. U kazivanju su sudjelovali i Ivanin djed Franjo Kop (rođ. 1934. g.) i Katica Grčević (djev. Matijević, rođ. 1935. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

¹²⁴ Renata Knezović zapisala je u prosincu 2007. godine u Tomislavgradu. Kazao joj je Ivan Papić, rođen 1951. godine. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

U badnjim zdravicama nazdravičar hvali vrijednoga domaćina i domaćicu kod kojih su se okupili kako bi dočekali Polnoćku.¹²⁵ Nazdravičar ističe da su svuda okolo vesela i rumena lica, te se pita što je uzrok tomu: da li je to zbog čarnih očiju ljubezne domaćice, ili zbog zadovoljstva domaćina, ili zbog odsjeva kore s pečenoga purana, ili od iskrica rumenoga vinca? Odgovor je sadržan u poanti – *ali najvećim uzrokom radosti naše jest misao, da se približuje čas, kad će se roditi naš Spasitelj, te kad ćemo veseli i radostni zapjevati divnu onu pjesmu: Narodil nam se kralj nebeski.*¹²⁶

1.1. ČESTITARSKI OPHODI

Na Badnju večer odvijali su se ophodi: koledara¹²⁷, betlemašica, kabanara, kao i posjeti prijatelja.

11.1. Koledari

U Belom su na otoku Cresu dječaci mlađi od dvanaest – trinaest godina odmah nakon što bi povečerali na Badnju večer zapalili bi *feratić*, uzeli vrećicu i otrčali iz kuće. Na večer bi se sastali u skupine po tri – četiri i po dogovoru krenuli obilaziti selo. Išli bi do kuća u kojima su znali da će što dobiti te bi pokušali i svima čestitali Božić i predstojeće blagdane. Domaćin bi se iznutra zahvalio i tada bi jedan od dječaka započinjao *koledvicom*:

*Postol mi je utal,
blata mi gre unutar,
urešići mi škrabju,
mlinčići mi vonjaju.*

¹²⁵ *Gospodo! Sastasmo se eto u liepoj kiti kod vriednog domačine, da veseli dočekamo dvanaesti sat, kad će se naroditi naš Spasitelj. Svuda veselje danas vlada. Gospodari ogledavaju svoje bačve u pivnicama, te izabiru one, u kojih se starina valja, da ih probodu vinskom pipom: nek teče vince slatko u čiste "srabljivce" i flaše, nek se znade, da je blizu dan veselja i radosti! Gospodarice već očistiše odojke, purane i guske, da s njima družina omasti brade, nek se znade, čija je kuća mastna! Orehnjače, makovnjače i druge kolače već su pospremile u izbu, pa će im sutra resiti stol – neka bude svega, zato je Božić! Gospodo, hajde da sada nazdravimo zdravicu našem vriednomu domaćini, koji je eto baš po starom hrvatskom običaju napunio svoju čvrstu trpezu, te nas pozvao ovamo, da se s njime naužijemo svega obilja, neka nam poživi kao sokol sivi još mnogo godina, da uzmognemo zajedno s njime još dugo hrliti k ponoćki i klicati: "Narodil nam se kralj nebeski." Amen! (Nazdravičar ..., 1994: 151.)*

¹²⁶ *Slavno društvo! Kuda god okom krenem, svuda vidim vesela i rumena lica. A što je uzrok tomu veselju i rumenilu? Zar nas pali žar čarnih očiju naše ljubezne domaćice? Da, žarke su? Možda nam razžariše lica traci iskrena zadovoljstva našeg domaćina, koji nas tako veselo motri oko svoga stola? Da, bit će i to! Ili doprinaša rumenilu našem odsjev kore s pečena purana, koji se pred nama žari? Da, zanimljiv je! Možda nas razpaljuju vatrene iskricе rumena vinca, koje tako gladko teče niz naša grla! Da divno je! I čarne oči i zadovoljstvo i žar purana i vatrene iskricе, sve nas to veseli i razblažuje; ali najvećim uzrokom radosti naše jest misao, da se približuje čas, kad će se roditi naš Spasitelj, te kad ćemo veseli i radostni zapjevati divnu onu pjesmu: Narodil nam se kralj nebeski! S toga ja nazdravljam zdravicu onomu članu našeg društva, koji će prvi o ponoći viknuti: "Gospodo, polnoć je, narodi se kralj nebeski!" A zahvalit će se i taj član na zdravici onda, kada se svi vratimo s polnoćke, te nastavimo još koje vrijeme ovdje naše veselje ... Da Bog da sretno! (Nazdravičar ..., 1994: 151-152)*

¹²⁷ O tome više: Dragić, 2008^c: 21-43.

Ukoliko domaćini ne bi željeli da im se koledva dali bi koledvašima smokava, oraha, mlinaca. Darove je dijelila djevojka. Ako bi ukućani željeli da dječaci pjevaju uslijedile bi pjesme među kojima je i sljedeća:

*Kada je Marija po svitu hodila,
Ona je Isusa u krilcu nosila.
Nosila ga j' celih dvanajst dan.
"Pristaništa najdu tičice letuće,
tičice letuće, mravići plazuće,
a mi ga nimamo."
Isus joj govori:
"Pojmo mi, majčice, va 'nu čarnu goru
na vodu Jordansku.
Onde ćemo naći svetoga Ivana."
"Oj Ive Ivane, spokarsti ti mene!"
"Kako ću te karstit kada karsta
ne znam?"
Isus mu govori: "Oj, Ive Ivane,
Spokarsti ti mene na vodi Jordanskoj,
Ja ću tebe karstit v crekve pred
oltarom.
Ako biš prevredil kume al kumparu,
Prstil ti ga ne bin do sudn(j)ega dneva,
Jer je kumstvo sveto, sveto i blaženo;
Ako biš prevredil ocu i majčice,
To bin ti oprostil. Amen."*

Pokatkad su i djevojčice koledvale. Koledvanje bi se svršilo do ponoći (Bortulin, 1906: 152-155).

11.2. Betlehemari, betlemašice

Samo u sjevernim krajevima Hrvatske po nekoliko dječaka *betlehemara* ili *pastira* obilazili su selom noseći, od papira, kartona, ljepenke i sl., izrađeni "betlehem" koji je svijećama straga bio osvijetljen i pred svakom kućom pjevali božićne pjesme. Pastiri, primjerice u Bunjevaca, bili su odjeveni u kožuhe, s opancima i pastirskim štapovima. Taj običaj nije staroga postanja već je "prodro sa sjeverozapada", a prisutan je u Mađara, Rumunja i nekih drugih europskih naroda (Gavazzi, 1991: 169).

U Slavoniji su djevojke *betlemašice* na Badnju večer išle noseći jaslice i pjevajući božićne pjesme, na primjer, "U se vrime godišća".

U Badnjoj noći u Slavoniji i sjeverozapadnim krajevima Hrvatske nekoliko mladića glumilo je "Adama i Evu".

11.3. Kabanari

Kabanari je naziv za družinu koji je nastao po *kabanu*¹²⁸, koji u miljevačkom kraju označava vrstu ogrtača. Svi članovi družine su nosili *kabane*. *Kabanari* su se okupljali za Badnju noć, malo popili i obilazili selo, čestitajući Božić suseljanima. Obilazili su čitavo selo, idući od kuće do kuće. Nakon obilaska seoskih kuća, putem bi ojkali, jedan za drugim, a ostatak društva bi pratio četiri glavna ojkača. Na kraju bi prisustvovali ponoćnoj misi. Običaj je najprisutniji u selu Karalić.¹²⁹

11.4. Posjete prijatelja i susjeda

Koncem 19. stoljeća u poljičkome kraju momci su nakon večere išli od kuće do kuće i čestitali Badnju večer: "Na dobro vam došla Badnja večer!" Ukućani su odgovarali: "I tebi tako!", a ako ih bilo više: "I van isto tako!" (Ivanišević, 1987: 437-438)

U Danilu Gornjem kod Šibenika posjećivali su se prijatelji. Kad bi došli, pozdravljali bi *Faljen Isus i Marija! Dobro van došla Badnja Veče!* A domaćin bi odgovorio *I s vama zaj'no*. Gosti bi tada morali proći oko komina i gorućeg badnjaka te se prekrstiti. Domaćica bi djecu darivala jabukama, *bajamama*, orasima.¹³⁰

U Trilju bi se nakon paljenja tri badnjaka, večeralo i išlo od kuće do kuće, pjevalo, pilo i čestitalo.¹³¹ U Golinjevu kod Livna nakon večere izlazilo se pred kuću i čestitalo jedno drugom bukarom vina, hodalo se i pjevalo Božićne pjesme.¹³² Svi bi razmijenili poljupce kojima se čestitala Badnja večer. Domaćin čašicom rakije nazdravlja i čestita svima. Poslije večere stariji i djeca bi išli čestitati Badnju večer prvim susjedima.¹³³

12. ODLAZAK NA POLNOČKU

Odlazak na Polnoćku sigurno je doživljaj godine: Božićna noć uvijek je najveselija u cijeloj godini. Star je običaj da se te noći ne gasi vatra u kući i da gori svjetlo kroz cijelu noć. To je simbol kršćanskog gostoprimstva, pošto se Isus rodio u štalici, upravo zbog toga što nije bilo mjesta u kućama i gostionicama za Mariju i Josipa.¹³⁴

Prije stotinu pedeset godina djevojke u Srijemu i Slavoniji na Badnji dan bi pripravile cvijeća: bosiljka, ružmarina, rutvice, bršljana, smilja i kovilja, mlada žita i

¹²⁸ Kabana – "ogrtač".

¹²⁹ Josip Vukorepa zapisao je 2009. godine. Kazao mu je njegov djed Marko Vatavuk. Rkp. FF ST, sv. 2009. S.

¹³⁰ Vesni Kalebić 2009. godine kazala je Milka Poljičak djev. Klisović, rođ. 1931. na Danilu, a 50-ih godina preselila je u Šibenik. Umrkla je 2009. godine. Rkp. FF ST, sv. 2009., D.

¹³¹ U Ugljanama kod Trilja u svibnju 2007. g. zapisala je Tina Marasović, a kazala joj je Dragica Marasović (djev. Vrcan, rođ. 1943. g.). Rkp. FF ST, sv. 2007., S.

¹³² Ančici Čaleta 2007. godine kazivali su: Iva (rođ. 1931.) i Vlado Berić (rođ. 1930.) iz Golinjeva, te Anto Berić. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

¹³³ Bruno Žuljević zapisao je 2009. godine u Krčevinama kod Viteza, a kazali su mu: Frano Žuljević (1937.), Slavko Žuljević (1961.), i Višnja Žuljević (1962.). Rkp. FF MO, sv. 2009., Z.

¹³⁴ Marijani Bošnjak kazala je 2009. g. Jelica Matković, djevojački Boban, rođena 1944. u Iloku, živi u ulici Matije Gupca u Iloku. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

kukuruza, koje su oko svete Lucije u lonce posijale da im za Božić za kićenje naraste, i time su se kitile idući na Polnoćku. Kada bi zazvonilo jedanaest sati prestajale su igre i spremalo se na Polnoćku. U svakoj kući gorjela je svijeća cijelu noć. Ako bi bila pomrčina neki bi upalili fenjer, a neki baklje od isušenih i stučenih hrastića i s tim bi svijetlili od kuće do crkve i od crkve do kuće (Stojanović, 1858: 42).

Koncem 19. stoljeća u Poljicima se s prvim pijevcima kod crkve pucalo iz maškula, te bi zazvonila prva zvona za misu. Ukućani bi se budili, domaćin im je davao smokava, vina i rakije. Potom bi se zaputili u crkvu, noseći glavnje koje su osvjetljavale put i pucajući iz pušaka (Ivanišević, 1987: 438).

U prvoj polovici dvadesetoga stoljeća imotski *misari* išli u crkvu, noseći glavnje koje su im osvjetljavale put. Putem bi najstarije čeljade išlo naprijed i Boga molilo, a muškarci su ostajali i natjecali se čija će puška bolje odjeknuti. Pred crkvom bi ispalili zadnje metke, jer se u crkvu nije smjelo ulaziti sa strjeljivom u puškama (Kutleša, 1997: 271).

Početak dvadesetoga stoljeća u Račišćima na Korčuli muški su nosili po glavnu žive vatre s badnjaka, te su je metali kao drvaricu pred crkvu i tako bi se sastavila vatra "koja se visoko diže, kao dub uz crkvu i *plamca* krvavim plamenom (...)" (Vuletić Vukasović, 1906: 774-775).

U busovačkom kraju obvezno se uvijek pješice išlo k misi. Vjernici su na polnoćku išli s upaljenim zublama-bakljama, koje su se zvale mašale. One su se pravile od suhog brezovog ili jelovog drveta koje je seoski puk nosio upaljene na putu do crkve pjevajući božićne pjesme. Idući do crkve, spontano bi se formirale skupine žena i djevojaka te ljudi i djece. Najčešće se pjevao napjev u dva stiha: *Najstarije ime Isusovo / i za njime Jezus i Marija*. Ista se pjesma pjevala i kod crkve i na povratku kućama. Napjev joj je jedinstven, jednostavan, potpuno narodni, isti kao onaj koji se pjevao u svatovima, samo uz druge riječi. Dirljiv i ganutljiv, posebno je bio obljubljen – simbol veselja i zadovoljstva, glas minulih vremena i važnih životnih događaja.¹³⁵

Kad bi se, u jajačkom kraju, krenulo na Polnoćku, "onda se *uspiče* jedno drvo". To se drvo rascijepi i stavi se na njega rude ili gume tko što ima. To se zvalo *maršila*, a ona bi se zapalila i nosila pred narodom u Podmilačje. Tko je znao dobro Boga moliti on bi se prekrstio, kad krene maršila, i počeo bi Boga moliti. Tada nitko ne priča, svi mole.¹³⁶ U Pečniku kod Modriče pred kućom i crkvom pucalo se iz *pranjga*. Narod je na Polnoćku išao s mašalama. (To je osušeno smrekovo drvo koje bi se polilo gazom.) To bi gorjelo i osvjetljavalo put.¹³⁷

Dolazak vjernika na Polnoćku u Vitezu i okolici najavljavao bi se pucnjevima iz samokresa i pušaka, a izrađivale su se baklje od brezova drveta i smole zvane

¹³⁵ Branki Bagarić 2007. godine ispričala je o božićnim Marija Ćosić djevojačko Krišto, r. 1936., iz Busovače. Rkp. FF MO, sv. 2007., D.

¹³⁶ Katici Lozić 20.1.2006. godine kazala Ana Šimunović (djev: Glavaš), rođena 10.3.1949. godine, selo Bešpelj kod Jajca. Rkp. FF MO, sv. 2006., D.

¹³⁷ Anela Adrijanić zapisala je 2008. g. a kazala joj je Anka Mišković (rođ.1919. g.). Rkp. FF MO, sv. 2007., Z.

maršale. Vjernici koji su se kretali prema crkvi, pjevajući *ojkavicu*¹³⁸ i noseći fenjere i baklje koje bi se pri dolasku u crkvu stavljali na zajedničku vatru.¹³⁹ U Vrhgorsko-imotskoj krajini ljudi su idući za Polnoćku nosili baklje – *zublje* koje su osvjetljavale put do crkve. Kod crkve su ih bacali na jedno mjesto. Taj je običaj koncem 19. stoljeća bio skoro iščeznuo (Rihtman-Auguštin, 1995: 106).

U vareškim¹⁴⁰ selima u davna vremena nije bilo polnoćke, bilo je daleko, ali ujutro rano su se govorile tri pjevane mise. Zora se dočekivala pjesmom. Prva misa, obično bi bila ujutro u četiri. Na prozorima kuća ostale bi posude s izraslom pšenicom, u kojima su gorjele svijeće.¹⁴¹

Noć uoči Božića u kući se ostavljalo upaljeno svjetlo koje je označavalo budnost, spremnost na dolazak Isusa Krista.¹⁴²

Koliko je do sada poznato hrvatska vjerska lirska pjesma "Narodil nam se kralj nebeski" seže u 13. stoljeće. Ta se pjesma usmenom komunikacijom sačuvala do naših dana, kao i božićne pjesme: "Bog se rodi u Vitliomi" (14. st.) i "Va se vrime godišća" (15. st.). Povjesničar književnosti Slobodan Prosperov Novak ustvrdio je da je božićna pjesma "U se (=ovo) vrime godišća" prevedena s latinskog jezika "In hoc anni circulo" (Kombol i Novak, 1996: 29).

Molila se molitva:

Pivčići pivaju,

anđeli kontaju:

Ustaj divo Marijo!

Ustaj divo Marijo,

sin ti se rodijo.

Sin ti se rodijo,

priko polja odijo.

Priko polja odijo,

zlatnu krunu nosijo.

Susrele ga džudije.

¹³⁸ Ojkavica se pjeva s tri ili više izvođača, od kojih jedan zavodi pjesmu, a drugi ga slijede. Pjesma je uobičajeno započinjala s "Ovo su Jardoljani..., ovo Večeričani..., ovo su Mošunjani, a ovo Krčevljani" i po tome bi se znalo iz kojeg sela dolaze vjernici.

¹³⁹ Bruno Žuljević zapisao je 2009. godine u Krčevinama kod Viteza, a kazali su mu: Frano Žuljević (1937.), Slavko Žuljević (1961.), i Višnja Žuljević (1962.). Rkp. FF MO, sv. 2009., Z.

¹⁴⁰ Vareš je brdski gradić, udaljen od Sarajeva 36 kilometara, smješten na nadmorskoj visini od 829 metara u kotlini rječice Stavnje, u podnožju mitskih planina Zvijezde i Peruna. Perun je praslavenski nebeski bog gromovnik. Poznati su lokaliteti pod nazivom Perun: gora nad Žrnovnicom kod Splita, gora nad Mošćenicama, Perunčevac kod Gračišća u Istri, Perun na Baćini iznad Triščana u Donjoj Rami, brdo Perun u Marijovu u Makedoniji i dr. Vidi: Katičić, 2008).

¹⁴¹ U Varešu 2008. godine zapisala je Marinela Jelić po sjećanju fra Berislava Kalfića, Ane Jelić, Angele Dodik, Ljubice Kojić (Slavna Gospo u krjeposti). Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

¹⁴² Anđeli Mršo u studenom 2008. kazala Marija Mršo, djev. Baković, rođ. 1961. god. u Mokronogama kraj Tomislavgrada. Sada živi u Makarskoj. Rkp. FF ST, sv. 2008., D.

*Susrele ga džudije,
zlatnu krunu skinuše.
Trnovom ga kruniše.*

*Kud je krvca kapijala,
tuda ruža cvatijala.*

*Bog pošalje dva anđela
da ružice беру.*

*U kitit se kitili,
u vjenčiče vinuli
prid Bogom ga nosili.¹⁴³*

Ova molitva, iako se moli na Božić, oslikava cijeli život Isusa Krista. U samu zoru, kada *pivčići pivaju* poziva i Djevicu Mariju da bude budna. Primjećujemo ponavljanje stihova *Ustaj divo Marijo, sin ti se rodijo, priko polja odijo, susrele ga džudije*. Tim je stihovima završavala jedna strofa, a započinjala sljedeća. Stihovi su šesterici, sedmerci i osmerci. Zanimljiv je morfemski nastavak za glagolski pridjev radni u stihovima: *Kud je krvca kapijala, tuda ruža cvatijala*. Molitva je upućena Mariji, a što se vidi u stihovima koji govore o kapima krvi po kojima je ona pratila hod Sina prema Križu.

U ponoć u Usori se pjeva:

*Padaj s neba roso sveta,
padaj s rajske visine.
Raduju se duše vjerne,
pune slave, milosti.¹⁴⁴*

13. BADNJAK KOD PROZORSKIH MUSLIMANA

U tridesetim godinama dvadesetoga stoljeća prozorske su muslimanske domaćice na Badnju večer u hranu obvezatno stavljale bijeli luk "da svi aveti i zli dusi bježe od kuće". Djeca i odrasli prije spavanja mazali su se bijelim lukom, vjerujući da će odbiti demone od poštenih duša i od njihove stoke. Te su se noći vrata i prozori zaglavljivali glogovim drvetom koje je imalo iste karakteristike kao i bijeli luk.¹⁴⁵

¹⁴³ U rujnu 2008. god Anđeli Mršo kazala je Iva Mršo, rođena 1948. u Goravcima, selu pokraj Kupresa. Članica je folklorne skupina KUD-a Napredak. Rkp. FF ST, sv. 2008., D.

¹⁴⁴ Marini Pranjić 2008. kazala je Ružica Ivić. Rkp. FF MO, sv. 2008., D.

¹⁴⁵ Pri večeri na Badnjak ustajao bi se jedan od ukućana (najčešće momak) i prvi zalogaj koji bi ustima prinio ostavljao bi pod strehu kuće ili pojate, i tu bi ostajao sve do Jurjeva (23. travnja). Taj bi zalogaj izvadio, na taj dan, isti onaj tko ga je ostavio, te bi s vilama u ruci išao na gumno i stavljao ga na stožinu. Stao bi kod stožine s vilama u ruci i čekao da se pojave *čarobnice* (vještice) jašući na stapovima (drvenim posuđem u kojem se mlijeko melo) jer su se one uvijek okupljale na gumnu kod stožine i dogovarale kome će nautiti. Kad bi prišle stožini otimala su se koja će uzeti onaj zalogaj i ako bi ga ugrabila, lako bi

Veselje radi dolaska Božića osjećalo se i u muslimanskim kućama. Djeca su se od veselja igrala (Ćatić, 1928: 379-380).

Muslimani su imali svoje običaje uz Božić. Kao što su katolici jeli bijeli luk radi obrane od vještica, to su radili i muslimani. Muslimani su kao i katolici za Božić pravili *čurek*. Na Božić bi djeca hodala po kućama i dobivala darove. Onoga tko bi na Božić prvi došao u kuću, muslimani bi počastili bolje nego ostale goste. Muslimani su se običavali prije spavanja namazati bijelim lukom da otjeraju demone od poštenih duša.¹⁴⁶

ZAKLJUČAK

Ognjište i na njemu vatra badnjaka, svjetlo voštanica na prozorima, slama razasuta po podu, svjetlo baklji po putovima i ulicama koje su nosili vjernici idući za Polnoćku, božićni uresi, sloga, posjeti susjeda, čestitanje, Badnju noć činili su najčarobnijom u godini. Spominjanje drveta (badnjaka) u Hrvata seže u 1272. godinu, ali o Badnjaku (drvetu badnjaku, Badnjem danu i Badnjoj noći) u hrvatskoj znanstvenoj literaturi do polovice devetnaestoga stoljeća nema značajnijih stručnih i znanstvenih radova. Međutim, u narodnome pamćenju tradicijom se do naših dana sačuvao velik broj negdanjih običaja, obreda i ophoda koji su se odvijali u Badnjoj noći. Takvih je u ovom radu sto dvadeset dva izvorno zapisanih primjera u raznim krajevima Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore.

U tim običajima, obredima i ophodima u Badnjoj noći opažaju se drevni pretkršćanski motivi, a glavna im je značajka apotropijska i panspermijska. Mnogi od njih su kristijanizirani u Hrvata i duboko su ukorijenjeni u europsku kršćansku civilizaciju. Badnju noć svečano su obilježavali i bosanski muslimani, primjerice u prozorsko-ramskom kraju.

Kult pokojnika iznimno je izražen u kršćanskoj civilizaciji. Zbog toga i u najradosnijoj noći Hrvati, kao i drugi europski narodi, posebnu pozornost pridaju pokojnicima u molitvama, Badnjoj večeri, obredima, običajima i vjеровanjima. U nekim krajevima, primjerice Splitu, vjerovalo se da će djeca na Badnju noć gledajući u nebo ugledati raj.

Velik je broj običaja prekrpio zaborav, neki od njih su modificirani, a neki se revitaliziraju u naše vrijeme. Međutim, potisnute su iskonske kršćanske vrijednosti: sloga, solidarnost, zajedništvo. Duhovnost su potisnuli materijalni i potrošački mentalitet. Hrvatska tradicijska baština hrvatskim narodnim jezikom prenošena je stoljećima i najzaslužnijom je za očuvanje identiteta. I zbog toga iz tradicijske kulture treba učiti. Najuspješniji svjetski poslovni ljudi, poput Ziga Ziglara, nadahnjuju se upravo u duhovnoj baštini.

umorila onoga čuvara, jer bi on sam po sebi klonuo. Čarobnice bi navalile na njega, a on bi se s vilama branio od njih, jer one ne smiju na njih. Ako bi ih mladić savladao, držao bi ih za kosu, i one bi mu morale kazati koje su i odakle su. Događalo se da bi vještice mladića nagradile gaćama ili košuljom kako ih ne bi prokazao. Vjerovalo se da s daljine deset do dvadeset kilometara mogu pomusti kravu, ovcu ili kozu. Muslimani su ih nazivali i čarajicama. Prezirane su žene koje bi stajale pored vrata, ništa ne radeći, dok bi stoka prolazila s paše. (Ćatić, 1928: 379-380)

¹⁴⁶ Miro Pločkinjić zapisao je 2009. godine u Kovačevom Polju u Rami. Kazao mu je Salko Kmetaš iz Kovačeva Polja, rođen 1954. godine. Rkp. FF MO, sv. 2009., D.

Opći je trend u svijetu proučavanje nematerijalne kulturne baštine (usmene predaje, običaja, obreda, tradicijskih obrta), koja je prema UNESCO-voj Konvenciji iz 2003. godine ključni segment prepoznavanja i definiranja kulturnih identiteta koji su osobito ugroženi. Na nužnost čuvanja baštine u 21. stoljeću poticao je i Papa Ivan Pavao II.. Paulo Coelho je slušajući hrvatske klape ustvrdio kako se Hrvati imaju čime ponositi, i tako dalje.

Stoga je iznimno važno na terenu snimiti hrvatsku duhovnu baštinu. Tako ćemo je oteti zaboravu i ostaviti u nasljeđe pokoljenjima.

LITERATURA

Andrija Bortulin, "Božić, običaji u Belom na otoku Cresu", *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knjiga 11, sv. 1. urednik D. Boranić, Zagreb, 1906, str. 152-155.

Alija Ćatić, "Božić kod muslimana (Prozor u Bosni)", u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 26, urednik dr. D. Boranić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1928, str. 379-380.

Marko Dragić, "Apotropejski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi", *Croatica et Slavica Iadertina*, br. 3, 2007, str. 369-390.

Marko Dragić, "Advent u liturgiji i narodnoj kulturi Hrvata", *Crkva u svijetu*, br. 3, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008^a, str. 414-440.

Marko Dragić, "Drvo badnjak u kršćanskoj tradicijskoj kulturi", *Crkva u svijetu*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, br. 1, Split, 2008^b, str. 67-91.

Marko Dragić, "Koledanje i veseljanje u hrvatskoj tradiciji", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu*, br. 1, Split, 2008^c, str. 21-43.

Ksaver Šandor Đalski, "Badnjak", u: *Ksaver Šandor Đalski I*, PSHK, knj. 50, Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1964^a.

Ksaver Šandor Đalski, "Legenda iz dvorišta kbr. 15", u: *Ksaver Šandor Đalski II*, PSHK, knj. 50, Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1964^b.

Ivo Furčić, *Narodno stvaralaštvo šibenskoga područja, III Mjesta u šibenskom zaleđu*, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1988.

Milovan Gavazzi, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, III izdanje, Hrvatski Sabor kulture, Zagreb, 1991.

Hrvatski običaji, *Zbornik studentskih radova*, Uskrs, Vanda Babić i Josip Milić, (ur.), Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2006.

Luka Ilić Oriovčanin, *Narodni slavonski običaji*, Zagreb, 1846.

Frano Ivanišević, *Poljica, narodni život i običaji*, reprint izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa, Književni krug, Split, 1987.

Radmila Kajmaković, "Božićni običaji", *Etnologija*, NS, sv. 15-16, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 1961, str. 221-227.

Radoslav Katičić, *Božanski boj (Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine)*, Katedra Čakavskoga sabora Općine Mošćenička Draga, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb / Mošćenička Draga, 2008.

M. Kombol, S. P. Novak, *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.

Augustin Kristić, *Crkveno-narodni običaji Kreševa* (posebno otisnut otisak iz *Dobrog pastira*, god. 7), Sarajevo, 1956.

Fra Silvestar Kutleša, *Život i običaji u Imockoj krajini*, Matica hrvatska ogranak Imotski, Imotski, 1997.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i Uvod u ikonologiju Radovana Ivančevića, priredio Anđelko Badurina, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990.

Nazdravičar i govornik za sve prilike života, sastavio Ivan Josipov Šarić, treće dopunjeno i popunjeno izdanje, pretisak, Golden marketing, Zagreb, 1994.

Dunja Rihtman-Auguštin, *Knjiga o Božiću, Božić i božićni običaji u hrvatskoj narodnoj kulturi*, Golden marketing, Zagreb, 1995.

Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga prva A – J, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971.

Srpski rječnik, istumačen njemačkim i latinskijem riječima, skupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović Karadžić, 1852. u Beču u stampariji jermenskoga namastira.

Mijat Stojanović, *Slike iz domaćega života slavonskog naroda i iz prirode., s dodatkom Slavonske pučke sigre*, Tiskarnicom Ignjata Karla Sopross, u Zemunu, 1858.

Jerko Suton, *Vjerski život i običaji Zapadne Hercegovine*, Mostar, 1968. (Umnožen rukopis. Primjerak se nalazi u Franjevačkoj knjižnici Mostar, inv. br. 3912, sign. 39.)

Fra Luka Tomašević, *Između zemlje i neba, (Vjera i moral u životu kršćana Sinjske krajine u 18. stoljeću)*, Knjižnica "Gospa Sinjska", knjiga br. 6, Sinj, 2000.

Vid Vukasović Vuletić, *Božić u Račišćim (O. Korčula)*, Srđ, Dubrovnik, 1906.

Stevan Vujadinović, *Neka zapažanja o postanku sela Račišća na Korčuli i poreklu njegovog stanovništva*, Beograd, 1968.

IZVORI

Rkp. FF Split (Rukopisne zbirke Katedre za Hrvatsku usmenu književnost, Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu).

Rkp. FF Mostar (Rukopisne zbirke Katedre za Hrvatsku usmenu književnost, Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru).

Te su rukopisne zbirke nastale kao rezultat izvornih terenskih zapisa studenata kojima sam bio mentorom pri izradi seminarskih i diplomskih radova iz predmeta *Hrvatska usmena književnost*. (Oznake: D – diplomski rad, S – seminarski rad, Z – završni rad.)

CHRISTMAS EVE IN THE FOLKLORE STUDY OF CROATS

SUMMARY

Christmas Eve is the most magical night of the year, and is characterized by: bringing in a Yule-log, sprinkling with grain the log and the person who is carrying it; straw; candles; prayer; dinner; Christmas tree; creche'; waiting for Christmas Eve Mass; toast, congratulatory processions: Christmas carols, congratulators who receive gifts, kabanari, visiting friends and neighbours; going to Christmas Eve Mass. References of the Yule-log in Croatia go back to 1272, but there was no significant technical and scientific work about Christmas Eve in the Croatian scientific literature until the mid-nineteenth century. However, in the folk memory, tradition has preserved to this day many former customs, rituals and processions which took place on Christmas Eve. In this study there are one hundred twenty-two originally written examples from different parts of Croatia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro. In addition, examples from Serbia and Austria are quoted and interpreted.

Ancient pre-Christian motifs are observed in the customs, rituals, and processions on Christmas Eve, and their main feature is apotropeic and panspermic. Christmas Eve was celebrated by Bosnian Muslims, for example in the area of Prozor and Rama. A large number of these customs are forgotten, some of them are modified, and some are revitalized in our time.

KEY WORDS: *folk customs, processions and rituals, prayers, light, joy, cult of the deceased.*